ДЗВОНИ

ЛІТЕРАТУРНО НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Ч. 7-8

1938

ЛЬВІВ

В. ДЯДИНЮК

ДЗВОНИ

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ МІСЯЧНИК

8-ий РІК ВИДАННЯ

ЗМІСТ

7—8 (88—89)-го числа за липень-серпень 1938. р.:

ПЕРЕДПЛАТА НА ДЗВОНИ ВИНОСИТЬ: Річно 15 зл. в передплаті, 18 зол. в післяплаті.
ЗА КОРДОНОМ: Річно 20 зол., або їх рівновартість у чужій валюті.
ПООДИНОКЕ ЧИСЛО коштує 1.80 зол., подвійне 2.50 зол.

Видає Видавн. Кооп. „Мета". Відвіч. ред. ПЕТРО ІСАЇВ

АДР. РЕДАКЦІЇ Й АДМІНІСТРАЦІЇ: ЛЬВІВ, ЯПОНСЬКА Ч. 7/II. ТЕЛ. 294-56.
ЧЕКОВЕ КОНТО П. К. О. ч. 505.041. — ЧИСЛО ПОЧТ. РОЗРАХУНКУ 117.

ВІДБИТО В ДРУКАРНІ НАУКОВОГО Т-ВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ, ЧАРНЕЦЬКОГО 26. ТЕЛ. 253-57.

**ОЦЕ ЧИСЛО ПРИСВЯЧЕНЕ
950-ТИМ РОКОВИНАМ ХРИЩЕННЯ
УКРАЇНИ — РУСИ**

Ю. Дараган

КИЇВ

Над містом в те́мряві — вогнистий хрест
Знявсь догори, як сяєво пожежі,
Вечірніх ліхтарів протест —
Що ніч загарбала барвисті межі,
Схилила день за виднокруг, за Брест...
Над містом в темряві — вогнистий хрест.

Вогнистий хрест, накреслений над містом,
Оповідає всім, що ні, не вимер
Наш славний рід! Людськи́х осель намистом
Керує дотепер Великий Володи́мир.
І в небі си́мволом яскравим і вогнистим
Палає хрест, накреслений над містом.

О. Мошура

988

І стрепенулася душа мрійлива скита:
Ні, не могли створить різьбле́ні кумирі
Ні зе́лені степів, ні безміру блакиті!
Шукати Бога князь послав у світ послів.

Пройшли усі краї розтужені варвари
І слухали молінь арабів і ґерман,
Та душі степові ще гірш розчарувались:
Ні, прадідніх богів цуратися дарма́.

У Ца́ргород іще ідуть, у храм Софії,
Знімали в дверях ще шоломи з гордих чол,
Бо люд увесь хиливсь, мов лан, що зерном спіє,
І цар навколішки припав, забув престол...

Коли ж трикратне „Свят!“ роздалось на крило́сах,
Пізнала Бога вмить душа войовників,
Під сталлю серце їх молінням затовклося,
Упали з всіми ниць на срібний звук дзвінків.

Ю. Клен

ВОЛОДИМИР

I

Із Візантії посланий чернець
Суду Страшного розгорнув картину.
І бачить князь ґеєнну й райські крини,
Що змалював вига́дливий мистець.

Чувай! Надходить грізний реченець.
Над полем чорний крик сурми полине.
З могил повстануть подвиги й злочи́ни.
І шлях у вічність ляже навпростець.

Як переплисти озеро солоне
Тих сліз, що їх Рогніда пролила
І крови братньої ріку червону?

Та розвівається поволі мла,
І вже в рожевім кольорі надії
Незнана просторінь віків ясніє.

II

Вус золотий і срібна голова.
Як волікли його крізь бруд і порох!
Дніпро гойдав його в своїх просторах,
А дні його — мов скошена трава.

Та доля, що нещедра на слова
І лічить кожен віддих, кожен порух,
Вже іншу путь закреслює у зорях,
Визначуючи прорість і жнива.

Лише ві-сні вчувається князеві,
Що місто шле у далеч крики леві,
Поволі розсуваючи свій круг.

І він, сполоханий, не розуміє,
Що значе й є цей вихор світла й рух
І злото бань, що проти сонця мріє...

III

Пануючи над обши́ром ланів,
Він на горі, відлитий з бронзи, станув.
Під ним хвилюються моря каштанів,
А від Дніпра доносить вітер спів.

В плащі не одну бурю він зустрів.
Пливуть роки уривками туманів.
І ось гуде під шум аероплянів
Лихий пожар червоних прапорів.

Вдивляючись весною в дальній обрій,
Щороку баче князь: скресає лід.
І згадує, як по добі недобрій

Загинули, не полишивши слід,
І дикий печеніг, і люті обри.
І грає усміхом суворий вид.

Микола Гірський

О, ВІРТЕ, ВІРТЕ!...

Шумить Дніпро, як і колись шумів,
Старезним шляхом поміж берегами —
О, де ж пропав вікінґів гордий спів,
Що йшов, як буря, в Понт із байдаками?...
Ой, де ж князі, бояри й дружина
В тяжких шоломах з золота і сталі
І де полки, що маком на ланах
У ясні дні під сонцем процвітали?...
Де ділися у бронях русичі,
Що царства межі просікли мечами,
Від гір на море і на Дон йдучи —
І Хрест до хмар двигнули над степами?...
Сумує княжий Київ прастарий,
Над водами крівавими німіє,
З руїн каміння сиплеться в яри —
Хреста нема вже на святій Софії!...
О, плачся, плачся київська земле,
Незмірний чорноземе України:
Полки антихрист в поругання шле —
Знов Боголюбський на твоїх руїнах!
І знов збещещені храми святі,
Гукає лютий див на твої стязі,
І кров тече гаряча із хрестів,
І память предків твоїх у зневазі!...
І знов пішов на тебе печеніг,
І давні межі перейшли татари,
Порізаний кордонами обліг —
І на шляхах дейнеки й яничари!...
Та чашу випєш всю, Земле́, до дна —
Аж знов прийде могутнє покоління,
Що вимріє Майбутнє в гордих снах
І Хрест двигне́ в молитві на колінах!
Аж рід прийде новітній, дужий, знов
Що встане із Хрестом за Землю й Віру
І дасть майно за Божу Справу й кров:
Землі і Небесам, як дань, в офіру.
Бо ме́ртва віра є сама, без діл —
Нема любови без офір і крови:
Бог і Батьківщина — сім пробних стріл
І шпиль найвищої мети й любови!...
І зашумить на волі знов Дніпро
І Київ ввесь хрестами й хоругвами
Заблисне вольний і буде добро
Плисти Господнім гласом над степами.
І рать направить знов на путь Володимир,

І Хрест двигне і прожене язики —
О, вітре — аж тоді настане мир
В Землі з Христом зединеній, великій!..

Василь Пачовський

ХРИЩЕННЯ КИЯН

Дзвонили у Києві дзвони храмів:
З вінцем від царів Володимир вїжджав —
Бояри всі вийшли на стрічу, —
Народ дивувався: князь гордий, як цар,
Не палить жертов під богами до хмар,
Не слуха слів люду на вічу!?

Не вдарив у дзвін, а покликав у двір
Скитальців на збір і позвав їх на пир:
„Бурлаки без хати і долі!
Що вам помогли дерев'яні боги,
Як орди вас гнали, палили стоги,
Вбивали батьків вріднім полі?!"

Садив їх, гостив їх, братався, як друг,
Дав, ставлючи вкруг, всім сокиру й батіг
І крикнув до них дужче грому:
„Вкажіть людям силу божків їх пісень,
Січіть батогами, рубайте їх в пень —
Мій Бог вас поверне додому!"

Рій кинувся валом із сміхом на плай,
Що вів в божий гай на верхівя статуй,
Де збіглась облава сіроми...
Січуть батогами під вереск і рев,
Рубають у пень всіх божків край дерев —
Пускають з огнем їх хороми.

*

Регоче юрба рубачів тьмі на глум,
Підняв нарід шум, дивувався божкам,
Сльозами взивав божу силу...
Коневі Перуна впрягли до хвоста,
Волочуть з гори, де найбільша глота —
Дванадцять катів обступило...

І бють батогами під глум на ввесь край,
В Дніпро на ручай його мечуть до струй,
Камінням женуть його в лози; —
Та й крикнув їм князь, де ридав темний мир,
„Тручайте, женіть за пороги на вир —
Чей втопляться з ним людські сльози!

„Як де він пристане, чи впаде на рінь,
Тручайте в бистрінь за пороги у хлань,
Хай згубиться в плавнях лататтяǃ" —
Сповняли наказ: що приник де Перун
На беріг, на рінь, з хвиль піднявся бурун
І ніс його в хлань, безпамяття...

А князь вдарив в сурми киянам на ум
Явитись на рум завтра всім над Дніпром
З дітьми і жінками на гори...
Послухали люди. Жерців веде князь,
Царівна, як сонце, в короні знялась —
Шумить тьма голов наче море.

*

Князь грімнув до хмари народу, як грім,
Ввійти в воду всім і зєднатись Дніпром!
І влізли багаті і бідні:
Хто станув по грудь, хто по шию в ріці,
Дорослі держали дітей на руці —
І стали в Дніпрі усі рідні!

Зійшло ясне сонце. У райдужний круг
Злетів Божий дух і дзвенів в небесах
Апостольським словом Андрія:
— З тих гір ласка Божа осяє ввесь схід
І город з церквами озорить ввесь світ,
Як з Риму Христова Софія!

Христові жерці люд христили мигцем,
А князь під вінцем осіяв тьму хрестом,
На хрест склала руки царівна —
А сонце, трисвітлеє сонце землі
Всесвітню нам ціль написало в чолі,
Що Римові й Греції рівна.

Наш князь Володимир Великий імям
Поставив нам храм не мечем, а Христом
На віки в великій державі —
Святий Володимир в короні царя
Сіяє хрестом всім, як вічна зоря,
Східньої Европи у славі.

Міґуель де Унамуно

ВЕЛЯСКЕЗІВ ХРИСТОС*

МИР У ВІЙНІ

Друже, ось Ти в мирі, в мирі смерти.
Ти зійшов у наш світ, щоб принести
війну, творчу війну —
джерело незмірних бажань,
ураґан душ, що здіймають, мов хвилі,
свій запал, боячись водночас
зір не втопити у надрі.
Ти приніс війну з Господом
так, як Яків учинив, шукаючи свого брата,
бо слава терпить насилля.
Ти приніс війну, на якій збудується мир,
Ти приніс війну — славу.
Це в цій духовій війні слід шукати миру —
Твого цілунку спасення.
В боях за небо, о Христе,
Зможемо смертні жити в мирі, в Твойому мирі...
Це не людська брехня, що будує людський мир,
це до часу насичення лева соломою,
з якої яструб пополу із голубом
зробить гніздо.
Терпіння Твоє було війною для миру.

ШПАДА

Тіло Твоє, як шпада у сонці,
як шпада жагтить Твоє Тіло
Шпада Господня — кровю вкрита,
шпада, як ніж, що шкуру лусчану
роздер Лєвіятана.
Шпадою — це перемога — у бої підеш.
Шпада з подвійним лезом, як слово Твоє.
Слово Ти схрестиш із шпадою, а вона
розірве нам нить земно́го життя.
Долоня Твоя мир нам несе у війні.
Це задля Тебе сини воюють з батьками,

---

*) El Cristo de Velasquez, poema, Madrid, 1920. Ця поема — коментар до Св. Євангелії. Автор у довгому монольоґу звертається до розпятого Христа. В його тексті можна найти головні слова Св. Євангелії, оточені алеґоріями, часто дуже ориґінальними й завжди надхненними. Опис тіла Христового дозволяє поетові блиснути найзворушливішими порівняннями. Містицизм дише з кожної сторінки. Декілька отсих фраґментів поеми дадуть зразок містичної сили, з якою автор трактує свій сюжет. — Ближче про самого автора цієї поеми див. стаття про нього в попередньому числі „Дзвонів“ (ч. 6, с. р.).

брати із братами, суджéні собі;
Ти бо Шпада, що тне задля миру;
Ти — сталь, що єднає і ділить, бо той лиш
єднає правдиво, хто ділить.
Ти бо Шпада, що ясно жагтить, криця пречиста,
меч херувимів, в раю на сторожу
дерева жизні.
Ти це біле полумя, Ти купинá наших душ,
що лікує біль, що в повідь його заміняючи,
в море вогню, до сонця жене.
Полумя, сяйво — кров у пітьмі, як та, що вразила
Павла на дорозі в Дамаск:
„Пощо переслідуєш? Я бо Ісус, я за тобою
іду Павле...“

НА СХИЛІ ДНЯ, КОЛИ ТИ ВМИРАВ...

На схилі дня, коли Ти вмирав —
сонце заходило в хмарах кровавих, пророчих —
вістуни це були немічних прагнень людей.
Птаха убога у кліті, прийшовши зза моря
даремно шукає свободи і льоту крилець —
підлітаючи, в пруття залізні бючись. Кровю
багриться її голова, вдаряючись в дах вязниці.
Така є офіра прагнень людей.
Кров на заході неба — це слід,
дорога людських думок у терпінні.
Думка дреться у кліті свого божевілля,
шукає віконця, щоб бачити неба блакить
і очі Того, хто післав Тебе
на відкуплення кровю траґічної крови.
Жорстокі туземці виколюють очі кондорам Андів,
а потім пускають на волю;
верхівїв владар здіймається — певен,
що він у якійсь проклятій, жахливій прірві;
льот його простопадний,
він прагне не хибити, крила сховати од виступів скельних,
він бо сліпий — він сонця шукає,
він лине все вище, все вище, шукаючи світла.
Та не находить. Він далі летить і ось долітає
туди, де повітря занадто різке стримує льот.
Кондор не вгаває, хоч бракне повітря,
ще кілька вимахів немічних крил і сліпий
він схиляє на груди хижацький клюв і падає вниз.
Ось так і наш дух: підіймається вгору і вгору,
сліпий — він шукає сонця.
В вершинах чатує смерть.
А людина шукає з н а н н я із погордою смерти.

ФРАҐМЕНТ ФІНАЛУ

Христе, Христе мовчазний!
Вислухай, вислухай наші ридання.
Скарги прийми, зойки з долини сліз.
З прірви людського горя до Тебе голосимо:
Ти, що є білим верхівям світів,
дай нам вологости Твого снігу.
Орле сніговий, що льотом оточуєш небо,
дай нам Крови Твоєї.
Виннице — дай нам Твойого вина, що
тішить нас своїм хмелем.
Місяцю Божий — солодкого сяйва дай нам,
сяйва, що нам серед ночі говорить про день, що гряде.
Гостіє Свята, просимо хліба — просимо, будь
милостивий, бо ми у дорогу до Бога ідемо.
Трояндо шипшини, благаємо: нашому серцеві
кілька краплин нектару, одвічного напою неба.
Наше життя, о Пане, тчи на станку несмертельної,
вічної жизні.

Переклав
Ю. К-ч.

Жорж Бернано

ГРАФИНЯ*

Я ввійшов до кімнати. Пані графиня змірила мене на мить своїми короткозорими очима. Мені здавалося, неначе вона порушила раменами, але добродушно.

Могло це значити: Бідний хлопче, все той самий, ти не даси себе змінити... або щось таке подібне. Ми пішли до малої кімнати, що лежить за вітальнею. Вона вказала мені на крісло, але я зовсім його не бачив, аж поки вона мені сама його присунула. Я соромився своєї трусливости. Я сказав:

— Я хотів би поговорити з вами про вашу дочку.

На мить запанувала мовчанка. Між усіма сотворіннями, що над ними сторожить ласкаве Боже Провидіння, був я один із найбільше опущених і нужденних. Але увесь еґоїзм у мені завмер. На лиці пані графині зійшла усмішка.

— Я слухаю, — сказала вона — говоріть без страху. Думаю, що куди більше знаю про неї, ніж ви.

— Ласкава пані, — сказав я — Бог один знає таємницю душ. Навіть найбільші ясновидці тут блудять.

---

*) Це вийняток із найновішої повісти французького письменника Ж. Бернана „Journal d'un curé de campagne" („Щоденник сільського пароха"), 1936, що була відзначена нагородою Академії. Інший вийняток з того самого твору враз із деякими інофрмаціями про його автора подали ми в ч. 4—5 с. р., одначе там вибрали ми місце з фільософічними міркуваннями. Тут же даємо розділ, що має белетристичний характер. **Редакція.**

— А ви (вона вдавала, що дуже уважно розпалює вогонь) — ви себе зачислюєте до ясновидців?

Вона мене хотіла навіть вразити. Одначе я в тому моменті зовсім не був спроможний відчути обиди. Все в мені бере гору почуття нашої слабосилости, що ми в нім бідні істоти пірнули, почуття нашої непереможної засліплености, а якраз тоді було воно в мені сильніше, як коли інде. Здавалось, неначе моє серце втиснене між шруби.

— Ласкава пані, — зауважив я — хоч і як високо нас поставлять багатства й походження, все стаємо чиїмись слугами. Я — слуга всіх. При тім „слуга" ще за високе слово, щоб означити нещасного малого священика, яким я є, я мусів би сказати: річ усіх або навіть ще щось менше, як хоче Бог.

— Чи можна бути чимось меншим, як річчю?

— Є лахміття, є речі, що їх викидається, бо вони ні на що непридатні. Якщо б — наприклад, мої наставники вирішили, що я не в силі сповняти своє скромне завдання, яке вони мені доручили, я був би нездатним товаром.

— Коли ви так себе оцінюєте, то це, на мою думку, з вашого боку нерозумне, що ви домагаєтесь...

— Я нічого не домагаюся — перервав я. — Цей гачок у ваших руках це тільки знаряд. Якщо б Бог йому був дав лише стільки свідомости, щоб сам віддав себе у ваші руки до розпорядимости, скоро ви його тільки будете потребувати, то це приблизно було б тим, чим я для вас усіх, або все таки хотів би бути.

Вона посміхнулася, але її обличчя виражало все інше, тільки не веселість ані іронію. Для мене зрештою самого був великою несподіванкою мій власний спокій. Може творив саме він таку протилежність до покірливих моїх слів, що це їй перешкоджало і заклопотало її? Вона кілька разів глянула крадьки на мене і зідхала при тім.

— Що хочете мені сказати про мою доньку?

— Я бачив її вчора в церкві.

— В церкві? Це мене дивує. Діти, що ворохобляться проти батьків, не мають пощо йти до церкви.

— Церква — для всіх, ласкава пані.

Вона глянула знову на мене, цього разу сміливо в обличчя. В її очах стояла неначе усмішка; все інше в її обличчі було виразом несподіванки, недовіря і неописаної впертости.

— Ви далися спіймати малій хитрій особі.

— Не доводіть її до одчаю, — сказав я — Бог цього не хоче.

Хвилину мусів я призадуматись. Поліна порскали в печі. У відчиненім вікні можна було побачити крізь льняну занавісу величезний травник, замкнений чорним муром ялиць під мовчазним небом. Скидався він на став з душною водою, що тихо стояла. Слова, які саме я висказав, дивували мене. Ще чверть години раніше були вони моїм думкам такі далекі! Я докладно

відчував, що їх годі направити, і я мусітиму ступати до кінця. Ця істота передо мною не була вже більше подібна до тієї, що я її собі уявляв.

— Отче, — відповіла — я не сумніваюся, що ваші наміри добрі, навіть знамениті. Тому що ви самі добровільно признаєтеся до недостачі досвіду, не хочу далі обстоювати при тім. До того є деякі відносини, яких ніякий мужчина не розуміє, однаково, чи має досвід, чи ні. Тільки жінки спроможні глянути на таке сміливо й просто. Ви, мужчини, вірите тільки зовнішньому блискові. А бувають заплутані відносини...

— Увесь заколот походить від одного і того самого батька, від батька ложі.

— Буває різного роду заколот.

— Зовсім певно, — відповів я — але ми знаємо, що є тільки один порядок, цей — християнської любови.

Вона почала сміятися, жорстоко і ненависно.

— Я справді ніколи не сподівалася... — почала вона знову. Потім, мабуть вичитавши в моїм зорі збентеження і милосердя вона зараз опанувала себе вдруге. — Що ви знаєте? Що вона вам розповіла? Молоді дівчата все нещасливі і ніхто їх ніби не розуміє. І все знаходяться дитинні душі, що їм вірять...

Я поглянув їй гостро в обличчя. Як я міг відважитися так говорити, як я тепер заговорив?

— Ви своєї доньки не любите — сказав я.

— Ви маєте відвагу...

— Ласкава пані, Бог мені свідок, що я сьогодні вранці прийшов, щоб вам усім бути до услуг. Я також надто мало розважний, щоб щось заздалегідь приготовити. Ви самі виманили в мене ці слова. Жалую, що я вас ними образив.

— Ви може навіть маєте силу читати в моїм серці?

— Думаю, що так, ласкава пані — відповів я.

Я боявся, що вона втратить терпеливість і відповість мені лайкою. Її звичайно такі лагідні сиві очі ставали неначе чорні. Але вкінці опустила голову і робила кінцем гачка малі круги в попелі.

— Знаєте, — сказала врешті лагідним голосом — що ваші наставники зганили б вашу поведінку?

— Мої наставники можуть мене ганити, вони мають до того право.

— Я вас знаю, ви відважний молодий священик, без гордости і фальшивої амбіції, ви напевно не схильні до підступів, вас мусів хтось підбурити... Ваш спосіб говорення..: ця сміливість... Бог знає, я думаю, що мені сниться!.. Будьте отверті. Ви уважаєте мене за злу маму, істинно негідну маму?

— Я не маю права вас осуджувати.

— То що ж?

—Я не беруся так само судити панночку, але я маю досвід в терпінні, я знаю, що значить терпіти.

— Ви в своїм віці?

— Це не має нічого спільного з віком. Я знаю також, що терпіння має свою власну мову, що не можна його хватати за слово і не можна його засудити на основі того, що воно говорить. Воно хулить усе, суспільність, родину, батьківщину, Бога

— Ви може цьому потураєте?

— Я не потураю, я намагаюся розуміти. Священик — неначе лікар, йому не вільно боятися ран, ропи і крови. Всі душевні рани ятряться, ласкава пані.

Вона неначе зблідла і зробила рух, неначе хотіла підвестися.

— Тому саме я тих слів, що їх говорила панна Шанталь*, не полишив для себе, я не мав до того ніякого права. Священик глядить тільки на терпіння, наскільки воно правдиве. Хіба не йде про слова, якими його висловлюють? І навіть, якщо б було саме стільки неправд...

— Так, лож і правда на одній площині, це гарна етика!

— Я не вчу етики — сказав я.

Вона наочно втеряла терпеливість. Я очікував, що вона мене попрощає. — Вона напевно охоче мене була б відіслала геть, але кожного разу, як зависли її очі на моїм сумнім лиці (я бачив його в дзеркалі; зелений відблиск травника робив його ще смішнішим і блідішим), рушала майже непомітно бородою і немов віднаходила силу й волю переконати мене або хоч залишити собі останнє слово.

— Моя дочка зовсім просто — заздрісна за свою вчительку. Вона мусіла вам страшні речі розповісти.

— Думаю, що вона передовсім заздрісна за приязнь свого батька?

— Заздрісна за свого батька? А якою я маю бути?

— Треба їй знову додати відваги і заспокоїти.

— Певно, я мала б впасти їй до ніг і просити у неї вибачення.

— Бодай тепер не повинні ви її від себе віддалювати, не відсилати її з дому з розпачем в серці.

— Вона таки буде мусіла піти.

— Ви можете її до того приневолити. Бог буде вашим суддею.

Я встав. Вона зробила це саме одночасно зо мною, при чім я спостеріг у її погляді особливий страх. Вона либонь боялася, що я відійду, і водночас мабуть боролася з жагою, щоб усе сказати і виявити свою злиденну таємницю. Одначе їй годі було вже довше таїти усе в собі. Затаєний біль прорвався їй з душі, так само, як і у тієї другої, її дочки.

— Ви не знаєте, що я витерпіла. Ви нічого не знаєте про життя. Вже в пять літ була дитина така, як тепер. „Усе, і то за-

* Це ім'я дочки, про яку мова.

раз" — це її гасло. О, Боже, священики уявляють собі родинне життя по-дитячому і недотепно. Їм вистачить — (вона засміялася) — прислухатися до нього при похоронах. Родина в згоді, поважний батько, незрівняна мати, повний потіхи вид, комірка суспільности, наша мила батьківщина і так далі з клімбім... Не це дивне, що вони таке говорять, але що так думають, що тим зворушують серця, і що вони це висловлюють із приємністю. Родина, пане...

Вона нагло зупинилася. Так нагло, що здавалося, немов вона справді свої слова ковтає. Чи була це та сама лагідна пані, що її я бачив в часі моїх перших відвідин на замку скуленою у великім фотелі, із задумливим обличчям під чорним мережаним чіпцем? Навіть голос був такий змінений, що його я ледве пізнав. Він став верескливий і протягав голосівки. Думаю, вона собі це усвідомляла і вельми терпіла, що не могла над собою запанувати. Я не міг зрозуміти такої слабости у жінки, що все була зрівноважена. Свою сміливість можу ще пояснити: я мабуть втратив голову. Мені зібралося на відвагу, як несміливій людині, що хоче йти певно, сповнити свій обовязок до кінця, отже замикає собі всякий відворот і зараз посувається аж до крайности. Але вона? Думаю, що легко була б могла мене збентежити. Мабуть вистачив би вже відповідний усміх.

Мій Боже, чи це походить із заколоту в моїм думанні, в моїм серці? Чи може вкінці страх, що мене опановує, заразливий? З якогось часу здається мені, немов сама моя приявність вистачить, щоб виманити гріх з його сховку, що вона його, так сказати б, випроваджує на поверхню даної істоти, до очей, до уст, до голосу... Це неначе ворог уважає нижче своєї гідности ховати себе перед таким нужденним супротивником, як я, неначе він сміливо мене визиває і насміхається надо мною.

Ми стояли обидвоє коло себе. Пригадую собі, як дощ шмагав по віконних шибах. Далі пригадую собі старого Кльодовика, як він, скінчивши працю, витирав собі руки до свого синього хвартуха. Було чути з передпокою дзенькіт від зудару склянок, брязкіт столових посудин. Все без поспіху, легко і подомашньому.

— Дивна жертва — почала вона знову. — Або ліпше, малий хижак. Це все, чим вона є.

Графиня поглянула на мене з долини в гору. Я не знав, що відповісти і мовчав. Ця мовчанка доводила її до розпуки.

— Я питаю себе, чому саме вам звіряюся з таємниці свого життя. Менше з тим. Я в кожнім разі не скажу вам неправди! Я собі бажала пристрасно сина. Я мала сина. Він жив тільки вісімнадцять місяців. Його сестра вже його ненавиділа... Так, хоч яка мала вона була, ненавиділа його. Що до батька...

Вона мусіла віддихнути, щоб могти продовжати. Її очі дивились непорушно, руки звисали, але проте, здавалось, хваталися чогось, спиралися на щось невидне. Вона виглядала, неначе сховзується проваллям вниз.

— Останнього дня батько і дочка вийшли разом. Коли вернулися, малий вже був мертвий. Обидвоє не опускали себе. І як зручно вона поводилася! Це слово для вас очевидячки дивне. Ви думаєте, що дівчина чекає аж до повнолітности, поки стане жінкою, правда? Священики дуже часто дитинні. Коли кітка грається клубком, то може не думає про мишу, я щонайменше непевна, чи вона робить саме те, що мусить. Мужчина потребує ніжности — говориться. Так, але тільки деякого роду ніжности, саме тільки такої, що відповідає його природі, тієї, що для неї він народився. Хто дбає тут про щирість? Чи не ми, матері, гостримо хлопцям смак на неправду, — ті неправди, що усипляють і заспокоюють від колиски почавши, неправди такі лагідні і теплі, як груди. Коротко, дуже скоро я зрозуміла, що ця мала донька в моїм домі була панею, що я мусіла вдоволитися ролею пожертвованої. Нічого мені не залишалося, як бути глядачкою і служницею. При тім жила я тільки згадкою про сина, всюди його віднаходила — його стільчик, зломану забавку, о, це було горе! Що маю сказати? Така жінка, як я, не дасться споневіряти якоюсь нечесною ривалізацією. Для мого горя і так не було ліку. Найгірші родинні роздори мають завжди в собі щось смішне. Коротко, так я нудила світом. Я між ними обоїма, що так наскрізь для себе були сотворені, хоча зовсім до себе неподібні, провадила життя. Їх уважливість для мене, в якій було завжди щось із змови, лютила мене. Ви можете мене ганити за те, як хочете, це розривало моє серце і затруювало мене тисячократно. Скоріш воліла б я, щоб вони були мене ненавиділи. Вкінці я спокійно держалась і несла своє горе мовчки. Тоді я була молода і мене загально подивляли. Коли маємо певність, що подобаємося, коли тільки від нас залежить, чи любимо і чи нас люблять, то не тяжко залишитись чесним, саме для таких жінок, як я. Сама тільки гордість може підтримувати. Я не занедбала жадного свого обовязку. Інколи я чулася навіть щаслива. Мій чоловік був усім іншим, тільки не визначним. Не розумію, яке чудо сталося, що Шанталь, яка має такий певний, часто такий жорстокий осуд, не зміркувала, що... Вона не зауважила. Аж коли нараз... Ви мусите, панотче, зважити, що я ціле своє життя мусіла дивитися крізь пальці на скоки в гречку, такі грубі і дитинні, що навіть вони мене не заболіли. До того я не була тією найбільш ошуканою з нас обоїх.

Вона знову мовчала. Гадаю, що я мимохіть поклав свою руку на її рамя. Я був непритомний із здивування і милосердя.

— Я все зрозумів, ласкава пані — сказав я до неї. Сподіюся, ви не пожалуєте колись, що звірилися передо мною, бідною людиною, з тим, що почути мав священик.

Я підхопив її збентежений зір.

— Тепер треба закоштувати до дна — промовила різким голосом. — Ви цього хотіли.

— Я не хотів!

— Так тоді не повинні ви були приходити. Зрештою, ви надто добре потрапите насильно витягнути зізнання, ви собі не в тімя битий малий священик. Отже зробім кінець із цією справою! Що сказала вам Шанталь? Постарайтеся щиро відповісти.

Вона тупнула ногою, як її дочка, і стояла випростована. Поклала руку на плиту від коминка й судорожно вхопила старе віяло, що лежало там між іншими малими оздобами. Я бачив, як шільдкретова ручка віяла в її пальцях поволі розторощувалася.

— Вона не може знести учительки, вона тут ніколи нікого не стерпіла!

Я мовчав.

— Відповідайте ж! Вона вам певне розповіла, що її батько... Не намагайтеся перечити, я можу відчитати правду з очей. І ви їй повірили? Злиденній малій дівчинці, що має відвагу...

Не могла докінчити речення. Вона заніміла мабуть від моєї мовчанки, або від мого зору, або від невимовного смутку, що плив від мене і спиняв її, щоб піднести вище голос. Вона мусіла, хоч як трялася від негодування, все знову починати природним тоном, що звучав тепер тільки трохи охрипліше. На початку була вона мабуть трохи подразнена своєю невдачею, але вкінці почувала себе тяжко занепокоєна. Коли випустила віяло, зсунулося воно їй зломане з руки, а кусники штовхнула вона притьмом під маятниковий годинник, при чім почервоніла.

— Я схвилювалась — почала, але вдавана лагідність в її голосі звучала фальшиво. Вона поводилася, як незручний робітник, що по черзі спробував усі свої знаряди і з пересердям їх відкидає, бо не може знайти того, чого потребує.

— Тепер нарешті на вас черга. Говоріть! Чого ви прийшли, чого хочете?

— Панна Шанталь розповіла мені про свою майбутню подорож.

— Так, подорож без сумніву перед нею. Справа від давна поладнана. Яким правом хочете ви... — сказала вона вимушеним сміхом.

— Не маю ніякого права. Я хотів тільки знати, що задумуєте, і, якщо ваше рішення невідкличне...

— Так, воно таке. Проте думаю, що молоде дівча — коли розважити — не може уважати кількамісячного побуту у дружньої родини в Англії за допуст, що перевищає її сили.

— Саме тому хотів би я з вами порозумітися, я хотів би, щоб ваша дочка покорилася і послухала.

— Послухати? Скоріш можете її вбити!

— Я боюся справді, що вона дасть себе пірвати до крайности.

— Як то до крайности? Що то за вислови? Ви хочете певно натякнути, що вона сама себе убє? Це якраз останнє, до чого

вона була б здібна. При звичайнім запаленні горла так страшно поводиться і має жахливий страх перед смертю. Це те одиноке, в чому вона подібна до батька.

— Ласкава пані, — якраз такий рід людей доходить легко до самогубства.

— Не може бути!

— Порожнє ніщо манить якраз тих, що не мають відваги подивитися йому ввічі, вони кидаються вниз із страху, що могли б впасти.

— До цього ви не додумались самі, це ви десь вичитали. Це куди перевищає ваш досвід. Ви боїтеся смерти, правда?

— Так, ласкава пані. Але, дозвольте. Поговорю з вами отверто: смерть — дуже тяжкий перехід, він —ніщо для тих, що засліплені в своїй гордості.

Тепер урвалася моя терпеливість.

— Моя смерть менше мене тривожить, як ваша — сказав я. Справді побачив я її на мить мертвою перед собою, або я вірив, неначе її такою бачу. І без сумніву проходив той образ, що формувався перед моїм внутрішнім зором, до її очей, бо вона видала з себе здушений оклик, що звучав, як дике зідхання. І тоді пішла до вікна.

— Мій чоловік має цілковите право затримати тут, кого схоче. Вчителька до того зовсім незаможня. Ми не можемо її от так собі викинути на вулицю, щоб задоволити химери безсоромної малої дівчини!

Знову не вдалося їй затримати спокійного тону, а її голос втомився.

— Можливо, що мій чоловік був супроти неї за... занадто уважливий, надто довірливий. Люди в його віці радо трохи за чутливі... або вмовляють в себе це.

Знову зупинилася.

— Коли мені це зовсім байдуже! Я мала ховати стільки років смішні поневірки — він мене ошукував з усіма слугами, з неможливими бабами, правдивими нехлюями — і тепер, коли я вже — ніщо інше, як стара жінка, що згодилася нею бути, маю нагло розплющити очі, боротися і протиставитися різним можливостям, які тільки можна собі уявити. Пощо? Чи маю гордість своєї дочки ставити вище, як свою власну? Чи не може вона також перетерпіти того, що я мусіла витримувати?

Це страшне речення вимовила, не підносячи голосу. Вона стояла в бійниці перед величезним вікном. Одна її рука звисала туго, другу підвела над головою, при чім руками мняла тюлеву занавісу, і кинула мені ці слова, неначе виплювала горіючу отруту. Через шиби, зрошені дощем, дивився я на достойний, спокійний парк, на повні поваги закрути травників і на урочисті старі дерева... Ця жінка повинна була б мене наповнити тільки милосердям. Звичайно мені легко перебрати вину інших і поділяти їх ганьбу, а тут вивела мене з себе протилежність між спокійним домом і страшними таємницями. Так, в цій хвилі мені

здавалося: не так навіженість людей, тільки їх впертість і злоба приходять перед Богом хитро з допомогою всім силам хаосу і смерти. Незнання, недуга і нужда проковтують тисячі невинних, а коли Провидіння чудом творить десь прибіжище, де може зацвісти мир, то тоді приходять пристрасті і куляться приповзуючи; коли ж уже закралися, то виють день і ніч, як хижаки.

— Ласкава пані, — сказав я — бережіться!

— Кого ж, чого? Вкінці хіба вас? То ж не будемо робити комедії. Що ви тут від мене почули, з тим я не звірилася ще нікому.

— Також і вашому сповідникові ні?

— Це зовсім не обходить мого сповідника. Це почування, що над ним годі мені заволодіти. Зрештою, вони не мали ніколи впливу на моє поступовання. Цей дім, панотче, — християнський дім!

— Християнський! — крикнув я. Це слово вцілило мене, як удар, в саму середину грудей. Я відчув вогненний біль.

— Напевно ,ласкава пані. Ви приймаєте Христа у свій дім, але що ви з нього зробили? Він був і у Каяфи!

— У Каяфи? Чи ви збожеволіли? Я не закидаю свому чоловікові і своїй дочці, що вони мене не доцінюють. Деякі непорозуміння годі вже направити. Треба з тим погодитися.

— Так, ласкава пані, із тим, що не любиться. Чорт може все зробити нікчемним, навіть відданість святих!

— Ви говорите, як людина з простолюддя. Кожна родина має свої таємниці. Якби ми свої виставили за вікно, що осягнули б ми тим? Коли мене так часто ошукували, то могла я спроневіритися свому чоловікові. Одначе в моїм житті немає нічого, через що я мусіла б червоніти.

— Благословенні промахи, що залишають у нас сором! Дай Боже, щоб ви самі собою могли погорджувати!

— Це дивна наука!

— Це певно не є наука світу. Що значить перед Богом знатність, становище, знання, якщо це все тільки шовкова хустка на зігнилім трупі!

— Чи ви воліли б прилюдне згіршення?

— Чи думаєте, що бідні глухі і сліпі. Нужда напричуд ясновидюча! Ніщо не таке легковірне, як ситий живіт! Ви можете собі закривати проступки свого дому перед бідними, як хочете, проте вони пізнають їх здалеку по запаху. Нам заглушують уха міркуваннями про нікчемність поган, але погани домагалися від своїх невільників тільки послуху домашніх звірят і раз на рік сміялися з пімсти, якою відплачували їм невільники під час сатурналій. Ви натомість надуживаєте Божого Слова, що вчить бідних покори серця. Ви маєте відвагу зрабувати хитро те, що вони мали прийняти навколішках, як небесний дар. Немає гіршого забурення на цім світі від облуди могутніх.

— Могутні! Я могла б вам назвати десять власників, багатіших за нас. Панотче, ми направду малі люди.

— Уважається їх за панів. Одинока підстава могутности це злуда бідних.

— Це таке собі говорення. Бідні певне дуже клопочуться нашими родинними справами!

— Так, ласкава пані, — сказав я — направду існує тільки одна родина, велика родина, а її начальник — наш Господь. І ви, багачі, могли б були бути Його улюбленими дітьми. Подумайте про старий завіт: земні добра є там досить часто заставом за небесну ласку. Чи це не дуже коштовне першенство — народитися вільним від усіх дочасних кріпацьких обовязків, що роблять із життя бідного ніщо інше, як одноманітню працю на безпосередньо потрібні речі, безщадну боротьбу з голодом, зо спрагою, з ненаситнім шлунком, що день-у-день домагається свого права? Ваші доми повинні бути домами миру і молитви. Чи ніколи не зворушила вас вірність, з якою бідні держаться в наївності свого серця того образу, який вони собі витворили про вас багачів? Ви все говорите про їх заздрість, не розуміючи, що вони менше тужать за вашими багатствами, ніж за чимсь неокресленим, чого вони назвати не потраплять, і що інколи очаровує їхню самоту, тужать за сном краси і величі: сердешний сон, сон бідного, а все таки благословенний Богом.

Вона приступила до мене, неначе хотіла б зазначити, що вже нарешті я повинен попрощатися. Я відчував, що мої останні слова дали їй час, щоб знову опанувати себе, і я жалував, що я їх висказав. І навіть, коли їх щераз відчитую, ще мене непокоять. Але я їх ніяк не заперечую. Вони ж наскрізь людські. Вони —вираз дуже жорстокого, глибокого розчарування мого дитячого серця. Багато інших, мільйони людей мойого товариського круга і мойого покрою, ще пізнають розчарування. Це спадок бідного, це один із сутніх складників біди, це без сумніву сама біда. Бог хоче, щоб бідний жебрав величі так само, як усього іншого, а тоді вона якраз, дарма, що він цього не знає, промінює з нього.

Я взяв свого капелюха, що його я був положив на крісло. Коли вона побачила, що я стояв на порозі і положив руку на клямку від дверей, заметушилась цілою своєю істотою. Це був якийсь раптовний зрив, що й мене потряс. Я бачив у її очах незрозуміле занепокоєння.

— Ви дивний священик, — промовила вона голосом, що дрижав нетерпеливістю і нервовою втомою — священик, якого я ніколи не знала. Розстаньмося бодай як добрі приятелі.

— Чому не мав би я бути вашим приятелем, ласкава пані. Я ваш священик, душпастир.

— Це ви говорите так. Що ви можете знати про мене?

— Це, що ви мені сказали.

— Ви хочете мене непокоїти, але вам це не вдасться. Я за розумна на те.

Я нічого не відповів. Вкінці вона тупнула ногою і промовила:

— Нас судять по ділах, думаю! Який хибний крок я вчинила? Правда, ми дві, моя дочка і я, так якби чужі для себе. Досі не показували ми цього явно. Тепер настала рішальна хвиля. Я йду за волею свого чоловіка. Коли він помиляється... Він думає, що його дочка віднайде знов дорогу до нього. Дрижання пробігло її лицем, і за пізно вкусила вона себе в уста.

— І ви, ласкава пані, — сказав я — вірите в це також?

— Мій Боже, вона закинула голову взад, і я бачив — направду я бачив — як проти її волі блискавкою виринало признання з глибин її немилосердної душі. Її схоплений на неправді зір немов казав „так“, а непереможний відрух її нутра викинув з напів відчинених уст „ні“.

Гадаю, що це „ні“ злякало її саму, але вона не намагалася того відкликати. Ненависть серед родини — найнебезпечніша, бо її годі нараз вдоволити. Вона мусить лютувати в невпиннім співжитті. Вона подібна до відкритих ран, що поволі, без гарячки, затруюють.

— Ласкава пані, — сказав я — ви виганяєте дитину з хати, і ви знаєте, що це раз назавжди.

— Це від неї залежить.

— Я не допущу до того.

— Ви ледве її знаєте. Вона надто горда, щоб тут залишитися, коли знає, що її тільки терпиться. Вона не витримала б.

Тут я втратив терпеливість.

— Бог вас розторощить! — крикнув я і почув наче хлипання у неї. Це не було ридання переможеного, що просить ласки, а скоріш зідхання, глибокий стогін істоти, що збирає свої сили до удару.

— Мене розторощити? Він мене вже розторощив. Що мені може ще зробити? Він забрав мені мого сина. Я його більше не боюся.

— Бог на якийсь час розлучив його з вами, а ваша твердість...

— Мовчіть!

— Закаменілість вашого серця може його назавжди розлучити з вами.

— Ви хулите! Бог не мститься.

— Він не мститься: це людські слова, що мають змисл тільки для вас.

— Може мій син мене ненавидів би? Син, що я його носила, що я його годувала!

— Ні, не ненавидіти, ні він вас, ні ви його. Ви не будете взагалі себе знати.

— Мовчіть!

— Ні, ласкава пані, я не буду мовчати. За часто священики мовчали. Коли б це діялося тільки з милосердя. Але ми — боягузи. Коли основне раз установлене, то дозволяємо, щоб воно йшло собі, як іде. І що ви зробили з пекла, ви люди землі! Рід вічної вязниці, такої, як ваші, і хитро замикаєте заздалегідь

людську звірину, якій ваша поліція стає від початку світу на пяти: вороги суспільности. Ви ласкаві замкнути до неї також злочинців і богозневажників.

Котра розумна душа, котре горде серце могло б без обриджения прийняти такий образ Божої справедливости? Кому цей образ перешкоджає, той може дуже легко його прогнати. Уявляють собі пекло на основі життєвих правил світу, а пекло не з цього світу. Воно не з цього світу, а ще куди менше з християнського світу. Вічна кара, вічна покута — це диво, що ми можемо мати поняття про нього тут на долі, де ледве що гріх від нас вийшов, а вже один погляд, знак, німий поклик вистачає, щоб прощення спало на нас неначе орел з висоти неба. Найнужденніший між живими людьми — хоч би вірив, що він вже не любить — все ще спроможний любити. Навіть наша ненависть промінює ще, а найменш туртурований чорт хотів би розплистися в те, що ми називаємо розчапем, неначе в світляний переможний ранок. Пекло, ласкава пані, це не могти вже більше любити[1]). Вже більше не любити — для ваших вух неначе б це нічого такого страшного. Для живучої людини „вже не любити“ значить: „менше любити“ або „деінде любити“. І коли б та спромога, що видається нам невідлучна від нашої істоти або й самою нашою істотою — бо ж навіть розуміння це рід любови, — могла зовсім зникнути? Вже більше не любити, не розуміти, а проте жити — яке незрозуміле чудо! Спільна всім помилка в тому, що приписують тим опущеним сотворінням ще щось із нас, ще щось з нашої постійної рухливости, тоді, коли вони прикріплені поза часом, поза рухом на віки вічні. Ах, якщо Бог взяв би нас за руку і повів до однієї з тих жалісних тварин, в якій мові говорили б ми з нею, навіть якщо то був би колишній наш найвірніший приятель? Якщо живу людину, таку, як ми, останню з усіх, безвартну між безвартними, таку, якою є, вкинули б до вогненної безодні, то я хотів би поділяти її долю і намагався б видерти її з рук катові. Ділити її долю!.. Нещастя, непоняте нещастя тих вигорілих каменів, які колись були людьми, саме в тому, що для них немає вже нічого, що вони могли б поділяти і брати в ньому участь.

Думаю, що переказую свої речення вірно, і може, коли їх читається, зроблять вони деяке враження. Одначе я певний, що я висловив їх так незручно і неповоротно, що вони мусіли смішно разити. Я ледве сказав тільки здебільша ясно останні речення. Я був розбитий. Хто мене був би побачив, як я спиною спирався об стіну і мняв свого капелюха, тут перед жінкою, що давала накази, той був би мене уважав за винного (і я був ним без сумніву), який даремно намагається себе виправдати. Але вона дивилася на мене тепер з вийнятковою увагою.

---

[1]) Автор має мабуть на думці: між іншим не могти вже більше любити. **Редакція.**

— Нема промаху, — промовила шорстким голосом — який міг би виправдати, що...

Мені здавалося, немов чую її крізь густу мряку, що придушувала звуки. Одночасно обняв мене смуток, неописаний сум. Супроти нього був я зовсім безпомічний. Може це була найбільша спокуса мойого життя. Одначе в тій хвилині поміг мені Бог: я почув, як нараз покотилася сльоза по моїм обличчі. Одна однієська сльоза, яку спостерігаємо на лиці вмираючих на крайній межі їх терпінь. І вона бачила, як та сльоза спливала.

— Чи ви мене зрозуміли? — запитала вона. — Чи ви мене поняли? Я сказала вам, що ніякий промах на світі...

Я признався, що не зрозумів її, а вона мене не спускала з очей.

— Відпічніть хвильку. Ви не всилі зробити і десять кроків. Я таки сильніша за вас. Це все ледве має щось спільного з тим, чого нас учать. Це мріяння, лірика. Не вважаю вас за злу людину. Щобільше, я певна, що ви будете соромитися того, що вимогли на мені, скоро тільки призадумаєтеся над тим. Ніщо не може нас розлучити, на цім або теж на тамтім світі, з тим, що ми любили більше, як себе самих, як наше життя, і більше, як наше блаженство.

— Ласкава пані! Вже на цім світі вистачає ніщо, малий кволий вилив крови в мозку, навіть ще менше, а ми не знаємо вже більше людей, що колись для нас були дорогі.

— Смерть — не те саме, що божевілля.

— Але вона нам менше знана.

— Любов сильніша від смерти — це стоїть у ваших книгах.

— Не ми винайшли любов. Вона має свій власний порядок і свій закон.

— Бог — її пан.

— Він не пан любови, Він — сама любов. Коли хочете любити, то не вільно вам ставити себе поза любов.

Вона поклала обидві руки на моє рамя і майже діткнула своїм лицем моє.

— Це нерозсудне. Ви говорите зо мною, неначе я — злочинниця. Зради мого чоловіка, байдужість моєї доньки, ваша впертість, чи все це ніщо, зовсім ніщо?

— Ласкава пані! Говорю як священик до вас і з таким насвітленням, яке мені дано. Це була б велика кривда, якщо ви мене уважали б за перечуленого. Який я молодий, проте докладно знаю, що в багатьох домах так виглядає життя, як у вас, і що є ще нещасливіші. Але горе одного ощаджує, другого вбиває. Думаю, Бог мені дозволив побачити небезпеку, що грозить вам, одиноко вам.

— Себто я винна всьому!

— Ніхто, ласкава пані, не знає заздалегідь, що в майбутності може повстати із злої думки. Із злими так само, як із добрими: тисячі з них розвіває вітер, приглушує терня, випалює сонце, а тільки один однієський закорінюється. Зерно добра, як

і зла, всюди літає. Нещастя в тім, що людська справедливість запізно вмішується, вона запобігає вчинкам або їх напятновує, а все таки не може далі поступити, ніж до того, хто їх виконав. Але наші скриті прогріхи затрують повітря, яким інші віддихають, і овоч злочину, що його зародок несвідомо в собі носив якийсь нуждар, ніколи не доспів би без того руїнницького впливу.

— Це божевілля, чисте безумство, несамовиті сни! (Вона стала попелясто сіра). Якщо хто думав би про такі речі, не міг би довше жити.

— Вірю, ласкава пані. Я напевно вірю: Якщо Бог дав би нам змогу ясно зобразити собі нерозривну спорідненість, що лучить нас в добрім і злім, то ми справді не могли б довше жити.

Коли прочитати ті рядки, то напевно можна подумати, що я не говорив в непевне, а прямував за продуманим пляном. Можу присягнути, що так не було: я тільки боронив себе.

— Чи ви ласкаво сказали б мені, — почала вона по довгій мовчанці — в чому той скритий прогріх, той хробак в овочі?...

— Ви мусите піддатися Божій волі і не замикати свого серця.

Я не мав відваги говорити ясними словами про мертву дитину. Тому мабуть слово „піддатися“ злякало її.

— Чому я маю піддатися?

А потім нараз мене зрозуміла.

Все знову зустрічаю впертих грішників. Більшість боронить себе перед Богом якимсь спільним почуттям і просто неприємно — віднайти в рисах старого мужчини, — що хоче свій промах боронити, — глупий і завзятий вираз загніваної дитини. Цього разу побачив я, як ворохобня, справжній бунт вибухає на людськім обличчі. Це не проявилося в її зорі, що був непорушний і наче за серпанком, ані в її устах, також вона не підвела гордовито своєї голови, тільки схилила її на рамена, неначе зігнулася під невидним тягарем... Ніщо не потрапить висказати траґічної простоти. Можна було сказати, що раптовий вибух волі, його палахкотіння, залишили тіло без життя, невразливе і втомлене завеликою марнотратністю її цілого буття.

— Я маю піддатися? — сказала вона таким тихим голосом, що серце моє задубіло. — Що ви під тим розумієте? Чи я може не зробила цього? Якби я не була піддалася, то давно була б мертвою. Піддатися! Я задуже піддалася! Соромлюся того (її голос, хоч не голосніший, проте набрав дивної повноти звуку, металічного полиску). О, як часто завидувала я слабосилим жінкам, що не пережили такого злому! Але ми з твердшого дерева. Хотівши не допустити, щоб це бідне тіло навчилося забути, я мусіла б була його вбити. Одначе так легко себе не вбивається.

— Про такий рід піддання я не говорю. Це ви дуже добре знаєте.

— Як то? Я йду на Службу Божу і святкую Великдень, як велить звичай, а могла я те все занехати, про що й думала. Та це видавалося мені негідне мене.

— Кожна богозневага була б ліпша, ніж це, що ви тут говорите. У наших устах набирає воно всієї твердости пекла. — На ці слова вона мовчала і дивилася непорушно на стіну. — Звідкіль у вас відвага так відноситися до Бога? Ви замикаєте перед ним своє серце і...

— Я жила бодай в мирі і була б в мирі померла.

— Це вже неможливе.

Вона скрутилася наче гадина.

— Бог мені став байдужий. Коли приневолите мене признати, що Його ненавиджу, то що ж ви тим осягнете, ви недоуме?

— Ви Його вже більше не ненавидите — відказав я. — Ненависть це байдужість і погорда. Нарешті стоїте напроти себе віч-на-віч: Він і ви.

Без відповіді дивилася вона все ще на ту саму точку в просторі.

В тій хвилі мене обхопив невисказаний страх. Все, що я сказав, і все, що вона мені сказала, ціла безконечна розмова видалася мені безсенсовна. Котра розумна людина інакше думала б? Без сумніву дався я вивести в поле малій дівчині, що не памяталася з задрости та гордости, а я був певний, що бачив в її очах виписану постанову самогубства так ясно і виразно, неначе на стіні. А це був тільки нерозважний інстинктовий гін, що вже підозрілий своєю нагальністю. Ця ж жінка, що стояла тут неначе перед своїм суддею, направду роками жила в жахливій муці пропащих душ, у величезній, невилікувальній і воднораз найменше людській формі розпуки! Якраз до такого горя повинен священик підходити тільки з тремтінням. Я хотів це захололе серце розігріти одним ударом, пробував внести світло в найтайніший куток сумління, яке милосердя Боже хотіло ще милостиво прикрити темрявою. Що я мав казати, що я мав робити? Мені було так на душі, неначе тому, що не зупиняючись видістався на заворотно високу гірську скелю, відчиняє очі і затримується осліплений, бо не в силі ані далі спинатися, ані зійти.

В тій хвилині — ні! Це годі висловити, — коли я ще з усієї сили боровся з сумнівами, вернувся до мене знову дух молитви. Треба мене добре розуміти: почавши від перших слів цієї незвичайної розмови, я невпинно молився, однак у тому змислі, що його надають цьому слову легкодухи між нами християнами. Нещасне звіря, що його вмістили під безвоздушний скляний дзвін, може виконувати всі рухи віддихання, проте це вже не має ніякого значення. Та, коли опісля свисне нараз знову повітря в його легенях і ніжні, вже обвислі тканини знову розвинуться, коли жили задрижать під першим бурливим напором червоної крови — тоді здригнеться ціла тварина, неначе корабель під лопотом напнятих вітрил.

Вона впала на фотель і закрила лице руками. Мережаний чіпець звисав пірваний на одно рамя. Поволі зірвала вона його і спроквола кинула перед себе. Я стежив за кожним її рухом, а проте мав дивне враження, що ані її, ані мене нема в тій тьмяній малій кімнаті, тільки, що вона порожня.

Я бачив, як вона витягнула зо своєї блюзки медальйон, що звисав на простім срібнім ланцюжку. Із тим самим лагідним спокоєм, страшнішим за всяку прудкість, відчинила нігтем віко, а його скляна накривка покотилася на диван. На це вона либонь не звернула уваги. Ясний кучер залишився в її пальцях, ясний, як золота тріска.

— Ви мені присягнете... — почала вона. Та зараз побачила з мого зору, що я зрозумів і що ні на що не присягну.

— Моя дитино — промовив я (це слово несамохіть прийшло мені на уста) — з Господом Богом не торгується, треба йому піддатися без застережень. Дайте Йому все, Він вам віддасть ще більше. Я ні віщун, ні ясновидець, а з того місця, до якого ми всі прямуємо, тільки він один вернувся.

Вона не перечила, схилила тільки більше голову до землі, а при кожнім слові я бачив, як її рамена дрижали.

— Проте можу вас запевнити, що нема царства живих і побіч царства мертвих. Існує тільки царство Боже, і, живі чи мертві, ми всі в нім.

Я висказав саме ці слова. Я міг був сказати інші, але це в тій хвилі не мало ніякого значення. Я мав таке почуття, неначе таємнича рука вирубала вилім у невиднім мурі, і мир повертався з усіх сторін та займав у величі своє місце. Це був незнаний на світі мир, солодкий мир мертвих, спокійний, як глибоке озеро.

— Це для мене ясне — сказала немов чудом зовсім зміненим, але спокійним голосом. — Чи знаєте, що я себе в цій хвилі питала? Я може повинна вам цього не виявляти. Все таки — я собі говорила: Якщо було б таке місце десь на цім або на другім світі, де не було б Бога — і якщо я мусіла б кожної хвилини через всі вічності витерпіти тисячу смертей — я несла б свого... (вона не мала відваги вимовити імя своєї мертвої дитини), і сказала б до Бога: Можеш дати собі повну сатисфакцію! Розтопчи нас! Це без сумніву звучить для вас страшно?

— Ні, ласкава пані!

— Як то: ні?

— Тому, що і я... тому, що й мене це інколи зустрічає... Я не докінчив речення.

— Неможливо! — сказала вона спроквола. — Чи можна взагалі... Діти, любі малі діточки з їхнім віруючим серцем... Чи ви взагалі бачили, як умирає таке мале?

— Ні, ласкава пані.

— Він чемно зложив свої манюсенькі рученята і його личко стало поважне, а я... я хвильку перед тим саме пробувала

дати йому пити, і він мав на своїх потрісканих устах ще краплину молока...

Вона почала трястися, мов осикове листя. Мені здавалося, що стою самітно між Богом і цим туртурованим сотворінням. Серце билося мені нагальними ударами в грудях. Проте Господь мені дозволив, що я не уступив.

— Ласкава пані, — сказав я — якщо б Бог був Богом поган або фільософів — для мене це те саме — Він міг би втекти до найвищого неба, проте наша нужда скинула б Його звідтіля Але ви знаєте, Бог до цього не допустить. Ви можете показати йому кулак, плюнути в лице, бити різками і вкінці прибити до хреста, а що цим осягнете? Цього вже доконано, моя дитино...

Вона не мала відваги подивитись на медальйон, який все ще тримала в руці. І я не міг ніяк догадатися, що вона тепер робила. Вона промовила до мене:

— Повторіть речення... те речення про... про пекло, що в ньому ніхто не може вже більше любити.

— Так, ласкава пані.

— Повторіть його!

— Пекло — це не могти вже більше любити. Як довго ми при житті, можна собі щось уроювати і можна вірити, що ми любимо зо своєї власної сили, що ми любимо поза Богом. Але ми тоді подібні до дурнів, які тужать за місяцем, що відбивається в воді. Простіть, будь ласка! — Я вмію тільки дуже зле висловлюватися.

Вона дивно усміхнулася, але цей смертельно сумний усміх не могло її скорчене обличчя відпружити. Вона обняла кулаком медальйон і притиснула той кулак другою рукою до серця.

— Що маю сказати?

— Скажіть: Да прійдет царствіє Твоє!

— Да прійдет царствіє Твоє!

— Да будет воля Твоя!

Нараз встала вона випружено і все ще тримала руку, притиснену до серця.

— Та ж ви так часто це слово вимовляли — крикнув я — тепер мусите говорити з глибин свого серця!

— Я не проказувала Отченашу вже від давна... від... Ви знаєте зрештою все, поки вам скажеться — кричала вона, потрясаючи раменами, одначе тепер у лютім гніві. Потім зробила рух, що його значення я аж згодом зрозумів. На її чолі був піт.

— Я не можу, — стогнала — мені так, неначе я тратила б його вдруге.

— Царство, що його приходу ви саме бажали, так само ваше, як і його.

— Отжеж: Це царство хай прийде!

Вона глянула мені ввічі. Так залишились ми кілька секунд, а опісля вона продовжала: — Піддаюся вам.

— Мені?

— Так, вам. Я образила Бога. Я певне Його ненавиділа. Так, тепер думаю, що я була б з тією ненавистю померла. Одначе піддаюся тільки вам.

— Та ж до того я за нужденна людина. Це так, неначе ви клали б золоту монету в подіравлену руку.

— Ще перед годиною видавалося мені, що в моїм житті все в порядку, все на свойому місці, а ви нічого не залишили незрушеним!

— Віддайте його Богові, яким воно є!

— Хочу все дати або ніщо, такими сотворені жінки, як я.

— Дайте все!

— О, вам годі це зрозуміти. Ви гадаєте, що я вже згідлива. Що мені ще з гордости залишається, те вистачило б у вас, щоб кинути вас на вічне каяття.

— Дайте вашу гордість з усім іншим, дайте все!

Ледве я вимовив це слово, побачив, як її зір засіяв неописаним блиском. Та було запізно, щоб я міг у чомунебудь перешкодити. Вона кинула медальйон в середину горіючих полін. Я зараз впав навколішки і простягнув руку в огонь, не відчуваючи жару. Хвильку думав я, що маю малий, ясний кучер в руці, але він мені виховзнувся і впав у розжарене вугілля. За мною повстала така страшна мовчанка, що я не мав відваги обернутися. Мій рукав був до ліктя обсмалений.

— Як ви могли це зробити? — промовив я. Що за божевілля!

Вона поступилась до стіни та прилягла до неї плечима і руками.

— Будь ласка, вибачте! — сказала покірливим голосом.

— Чи ви уважаєте Бога за ката? Він жеж хоче, щоб ми мали милосердя самі над собою. І до того наші злидні — не наша власність. Він бере їх на себе, вони — в Його серці. Ми не маємо права сполошити їх там, щоб опиратися їм і зганьбити їх — чи ви зрозуміли?

— Що сталося, те сталося. Нічого не можу в тім змінити.

— Мир з вами, моя дитино — сказав я і поблагословив її.

Мої пальці трохи крівавили, а на шкурі вибігли міхурі. Тоді вона роздерла хустинку і завязала мені руку. При тім ми обидвоє не промовили слова. Мир, який я для неї випросив з висот, перейшов на мене, і так просто та самозрозуміло, що ніщо не повинно було його скаламутити. Так спокійно ми вернулися в буденне життя, що найуважніший спостерігач нічого не був би помітив з таємниці, яка не належала вже до нас.

Вона просила, щоб я завтра очікував її до сповіді. На моє прохання вона прирекла нікому не розповідати, що було між нами. Я сам зобовязався також до безумовної мовчанки.

— Щонебудь станеться — сказав я, а коли я ті слова говорив, відчував, як стискалося моє серце, як огорнув мене знову смуток. Хай станеться Божа воля.

Переклала
Ірина Гузар-Монцібовичева

Г. Костельник

РОЗМОВИ З ХРИСТОМ

(Продовження; див. ч. 4—5 і 6)

6. Природний.

Хоч Ти не „природник“, одначе Ти природний.

Перше чудо Ти зробив на весіллі в Кані Галилейській. Заклопотаного господаря Ти вибавив з чисто „товариського“ клопоту, а розбавленим гостям продовжив весільну радість — воду перетворив на вино. Веселе чудо! В стилі природного змислу життя! Аж дивно мені, що великі аскети, Твої ученики, не соблазнялися тим Твоїм першим чудом. Але кожному великому свому Учителеві ученики звичайно „вибачають“ те з його діл, якого вони самі ніколи не зробили б.

Богові „вибачаємо“, що він сотворив гаддя і крокодилів, хоч ми самі ніколи не сотворили б такого світу.

Перед Твоїми страстями, на вечері в Симона „прокаженого“ Ти прилюдно похвалив Марію, коли вона Тебе помазала дорогоцінним миром, хоч деякі з тих, що були з Тобою, ремствували: „Пощо така втрата? Чи не ліпше було продати це миро, а гроші роздати вбогим?“ Ти відповів: „Убогих завсіди маєте з собою, а Марія добре діло зробила, бо помазала мене на смерть“.

До явних грішників ходив Ти на гостину, їв і пив, що давали, тому Твої вороги прозивали Тебе „прожорою та пяницею“, а євангелисти не боялись і не соромилися записати ці обидливі слова. Коли Твоїм ученикам закидали, що вони не постять, Ти порівняв себе до „женихів“ на весіллі — а на весіллі годі постити.

До Твоєї містерії, до Тайни Евхаристії, крім хліба, вибрав Ти ще й вино, життєвий люксус, що про нього сказано: „вино звеселить серце чоловіка“. А ту свою містерію, символ Твоїх страстей і смерть, Ти установив на святочній „пасхальній вечері“.

Ти розірвав ланцюг „трефного“, котрим Мойсей звязав був Твій нарід. Ти навчив, що не те сквернить нас, що до уст беремо, а те, що з душі виходить — злі думки й діла.

Яке це все природне!

Будда, хоч з уродження царський син, потоптав цілу природу.

Потоптав усі природні людські почування і домагався „самовідречення“ ген наскрізь — щоб навіть свого „я“ позбутися та злитися з „нірваною“.

Простолінійність у вірі це ідеал для загалу людей. Але вона доводить до фанатизму — до засліплення. Від того навіть ми, Твої ученики, не вміємо увільнитися, як слід.

Ти домагаєшся від нас „самовідречення“ аж до смерти. щоб ми відвернулись від „цього світу“, щоб несли свій хрест,

щоб не журилися їдою та одежею, щоб своє майно роздали вбогим, щоб свою душу „погубили“ для Євангелії, щоб „зігнили“, мов те пшеничне зерно, коли кільчиться...

І кажеш нам іти за собою — а Ти нас ведеш і на весілля до Кани, і в гостину до грішників, щоб і на нас падали обидливі слова „прожора та пяниця“... Авжеж Ти не Магомет, що раз-у-раз справляв свій „коран“ і сам собі суперечив. Ми певні, що Твою науку Ти найкраще сам на собі зілюстрував. Ти нас ведеш і на пустиню, щоб на самоті постити та молитися, і на Голготу, щоб за свою віру й хрестну смерть перетерпіти...

Це дивно ломана лінія — а ми хотіли б простого життєвого шляху.

Як Твоє життя годиться з Твоєю наукою? Чи Твої діла не суперечать Твоїй науці?

Ти кажеш нам не журитися про завтрішній день, а Ти сам, як „тесля і син теслі“, ціле своє укрите життя провів при праці, що приносить хліб для щоденного прожитку.

Ти докоряв архієрейському слузі, що бив Тебе по лиці; а нас навчаєш: „Коли Тебе хтось вдарить в праве лице, став йому і ліве“; „не противтеся злу“. Яке це неприродне, протиприродне домагання! Як тяжко виконувати його!

Повна правда така, що Ти і природний і протиприродний.

Довгі роки я не міг ради собі дати з тим „зломом“ у Твоїй науці. Аж я — на своє здивування — побачив такий самий „злім“ також і в „природі“.

Щодня дивимось на „природу“, а як тяжко побачити її критичні моменти — поскладати її букви в слово, що має значіння. І сама „природа“ природна і протиприродна!

Скільки вона витрачує мистецької праці на якубудь квітку та на комашку, а потім безжалісно розтопчує її. Себто „природа“ дуже цінить свою працю і зовсім не цінить її. Життя в природі коротке, а смерть вічна; радість минається, а терпіння змагається.

Та ми від смерти й від терпіння втікаємо — і тільки це почування вважаємо за „природне“; а йти назустріч терпінню та смерті — це вважаємо за „неприродне“, за „протиприродне“. Але сама природа веде нас і на весілля і на Голготу — як і Ти, небесний Учителю наш.

Коли я зрозумів, що Твій стиль це анальоґія до стилю природи, тоді я, природник, піднявся один ступінь ближче до Тебе.

7. Контрасти.

На гормонах*) вперше пізнав я ясно устрій природи. Гормони ідуть у парах: напр. один каже нервам поширювати жили,

---

*) Гормони, дрібнесенькі тільця, що їх виділяють залози звірячого орґанізму і впускають до крови.

а другий, його пара, каже звужувати жили. Контрасти, що взаємно доповняють себе.

І помітив я, що це загальна система в природі. Одиниця і громада, жіночий і мужеський пол, тіло і душа, змисли і розум, воля і совість, доосередня й відосередня сила, що нормують рух нашої землі, анальоґічні сили в устрої кожного атому, позитивна й неґативна електрика — і так без кінця та міри. Поняття контрастів стало для мене ключем, що придавався мені при розвязці всяких проблем.

Господи Ісусе! Поглянув я на Твою науку, а мій ключ і тут придався. Природа — це система контрастів; і Твоя наука — система контрастів.

„Цей світ" і „другий світ", життя і смерть, щастя і терпіння, людина і Бог — які це великі й сильні контрасти!

Будда всі ці контрасти потоптав, щоб їх сполучити в „нічому" — в нірвані: перекреслив усі рахунки життя.

Погани греки і Магомет перекинули „цей світ" на „другий світ", Бога зробили людиною з усіма її норовами.

А Ти, небесний наш Учителю, задержав усі контрасти і сполучив їх в ідеальну гармонію. Ти поєднав людину з Богом, сам Ти став Бого-чоловіком, „цей світ" Ти поєднав з „другим світом", переміг смерть і піддав її життю, а терпіння зрівняв з „родільними болями", що працюють для життя...

Вся природа гідна й добра, бо вона — божий твір; але вона не цілий світ, тільки „початок світу", вона має ембріональний характер. Як подорожній любується красою краю, через який проїжджає, та памятає, що його ціль: далі їхати — так Ти любувався красою польової лілеї, догодив весільним гостям, їв і пив у гостинах, але Твоя ціль була „царство небесне".

Контрасти пронизують цілу Твою науку аж до дрібних тонкостей. Ти навчав: „Ярмо моє — любе, а тягар мій — легкий"; „хто хоче бути перший між вами, нехай буде всім слуга"; „любіть ворогів ваших і добро творіть і позичайте, нічого не сподіючись, і буде нагорода ваша велика, і будете синами Вишнього"; „і будуть останні — перші, а перші — останні" (це тричі ілюструєш на багачі і Лазарі); „будьте мудрі як змії, а невинні як голуби" (змію тут ставиш як приклад певне не тому, що ніби вона відзначається мудрістю, але тому, що через її отрую бояться її, хоч вона тілом невелика, та що вона неспостережно нападає і втікає).

Твої „блаженства", ядро Твоєї моральної науки, це образ із тіней і світла:

„Блаженні вбогі духом, бо їх є царство небесне.

Блаженні плачучі, бо вони будуть потішені.

— — — — — — — — —

Блаженні ви, коли вас ганьбитимуть і переслідуватимуть і злословитимуть задля мене.

Радуйтеся і веселітеся, бо ваша нагорода велика на небі".

А як чудово визнається на життєвих контрастах Твій найбільший ексеґет, ап. Павло! Він пише: „Тому, щоб я не величався, дано мені жало в тіло, ангела сатани, щоб мене бив в лице, щоб я не величався. Тричі я просив Господа про нього, щоб відступив від мене. І сказав мені: Досить із тебе моєї благодати, бо сила в немочі усовершується. Тому найохотніше більше буду величатися моїми немочами, щоб сила Христова вселилася в мене. Тому маю уподобання в немочах, у докорах, у бідах, у переслідуваннях, у тіснотах задля Христа. Бо коли я немічний, тоді я сильний“ (II. Кор. 12, 7—10).

„Хоч наш зовнішній чоловік тліє, то внутрішній обновлюється з дня на день“ (II. Кор. 4, 16).

„У всьому пригнетені, та недоведені до крайности; в клопотах, та не тратимо надії; переслідувані, та не опущені; повалені, та не погублені; завсіди носимо умертвлення Господа Ісуса в тілі, щоб і життя Ісусове в нашому тілі явилося“ (II. Кор. 4, 8—10).

„Нікому ні в чому не даємо соблазні... славою й безчестям, ославленням і хвалою, як зводителі, а правдиві; як незнані, а знані; як умираючі, а оце живі; як карані, а не повбивані; як сумні, але завсіди веселі; як убогі, а багатьох збагачуючі; як такі, що нічого не мають, а все посідають“ (II. Кор. 6, 3—10).

„Всюди і в усьому я привчений, і бути ситим і голодувати, і бути в достатку і терпіти недостаток“ (Фил. 4, 12).

„Нас лають, а ми благословимо, нас переслідують, а ми терпимо, нас лихословлять, а ми молимося“ (І. Кор. 4, 12)

„Бо коли світ у божій мудрості не пізнав Бога божою мудрістю, подобалося Богові глупотою проповіді спасти віруючих. Бо й жиди домагаються чудес, і греки шукають мудрости, а ми проповідуємо Христа розпятого, для жидів соблазнь, а для поган глупоту, для самих же покликаних, жидів і греків, Христа як силу Божу і мудрість божу; бо глупота божа мудріша від людей, а неміч божа сильніша від людей. Бо приглянься, браття, вашому покликанню, що небагато мудрих по тілу, небагато сильних, небагато знатних, а вибрав Бог глупе світа, щоб застидати мудрих; і немічне світа вибрав Бог, щоб застидати сильне; і незнатне світа й погорджене вибрав Бог, і те, чого нема, щоб знищити те, що є, щоб не величалося перед ним ніяке тіло“ (І. Кор. 1, 21—28).

„Лишається, щоб ті, що мають жінки, наче б їх не мали; а ті, що плачуть, наче б не плакали; а ті, що радіють, наче б не раділи; а ті, що купують, наче б не посідали; а ті, що уживають цього світа, наче б не уживали. Бо проминає образ цього світа“ (І. Кор. 7, 29—31).

Ми, природники, це дуже добре розуміємо, що наше тіло здорове тільки при питомій собі температурі; тому коли воно охолоджене, треба його огрівати, а коли воно розпалене, треба його холодити; хто не відчуває голоду, той не відчуває ані

смаку в їді, той недужий. Усюди і в усьому треба нам контрасти зводити в гармонію.

Коли ж Ти, Господи, навчаєш нас того самого правила і в моральному житті, то ми тут найшли себе. (Далі буде).

Проф. М. Чубатий

ДЕВЯТЬСОТ ПЯТЬДЕСЯТЬ ЛІТ ХРИСТІЯНСТВА В УКРАЇНІ

Писати про 950-ліття християнства в Україні — це значить заторкнути найосновніше питання історії українського народу, — питання його національної культури в найширшому розумінні, себто заторкнути питання окремішньої індивідуальности українського народу, а тим самим порушити основне питання існування та невмиручости української нації впродовж понад тисячолітнього часового простору, без уваги на всі історичні буревії та катаклізми.

Людина, що примітивно дивиться на життя народів, схильна саме цю проблєму — християнізації українського народу — маловажити, мовляв, справа християнства в Україні — тільки один бік нації — його релігії, це ж проблєма неосновна. І зараз — соціяліст висуне вам як важнішу, на його думку, проблєму соціяльну, націоналіст — питання новочасного націоналізму і т. ін. Та коли основно поглянемо на життя нашої нації оком дослідника історика, негайно спостережемо, що це все проблєми нові, які виринули перед кількома десятками літ, натомість християнство в Україні живе та формує духовість нації вже поверх тисячі років, ставши стовпом і здорового українського націоналізму, і суспільної справедливости. Український народ пережив різні погляди на життєві форми народів, він пройшов через різні державні та соціяльні устрої — свої власні та чужі, йому насильно накинені. Минулася власна держава Володимира, Ярослава, чи Данилове королівство. Прийшла та минулася стара литовсько-польська доба, повстала й заникла козацька держава, виросла та впала царська Росія і конституційна Австрія, — християнство ж живе в українськім народі тисячу років, і то у тих самих культурно-національних формах, що їх нам передали наші предки із тієї глибокої старини.

Минувся старий родовий лад в Україні, повстав і пропав февдальний порядок з панщиною включно, появилося новітнє робітниче питання аж до новочасного рабства робітника та селянина в Сов. Союзі, а на його місце прийде щось нове, християнство ж було й залишилося як найтугіша підпора існування нації, як основний складник її індивідуальних прикмет. Тож не диво, що кожний ворог українського народу, який бажав би його викреслити із списку живих народів і тому бє по всіх проявах його національного життя, все таки головний та найсильніший удар звертає проти Церкви. Прорідити її ряди, здеморалізувати вірних та духовний провід, або розбити одноцілий церковний орґанізм на атоми сект, щоб під

кінець розпочати безщадну боротьбу з Церквою — це шляхи, якими ступає більшовицький ворог українського народу.

Ось причини, чому більшовизм розпочав боротьбу з християнством, чому намагається знищити його. Вирвати з душі українського народу християнство, ту найстаршу форму його духовости, значить перетяти нитку тисячолітньої традиції, що лучить теперішнє покоління зо славним минулим предків — це простий шлях, щоб убити саму націю.

Християнство, у тій культурно-національній формі, що її витворили наші предки, стало навіть міцнішим цементом українського народу, ніж його держава. Хто залишився при рідній Церкві, той лишився при нації, хто від неї відстав, той теж пропав для нації, коли не в першім, то напевно в другім поколінні.

ПЕРЕДХРИСТІЯНСЬКІ ЧАСИ.

Кого це не переконує, нехай кине оком в наше минуле. Історія української нації, історія української держави як вищої, завершеної форми національного життя, припадає докладно на той час, коли в Україні починає поширюватися християнство. Видно, існує причиновий звязок між християнізацією українського народу і його формованням як окремої національно-індивідуальної державної цілости. А процес християнізації наших предків почався куди раніше, ніж це зазначує ювілей, що його в цім році обходить увесь український народ. Не 950 літ тому, але грубо понад тисячу років минуло, відколи християнство починає вже на добре поширюватися на нашій землі.

А перед тим? Чи існував український народ як цілість, чи мав свою державу? Знаменитий наш літописець Нестор оповідає нам, що було передтим. На великих просторах української землі жили тільки окремі племена, що з них згодом витворився український народ; племена на різних ступнях цивілізації, з різними звичаями та різними етичними поглядами — „имяхуть бо обичая своя и закони отець своих, и предания, кождо своя норов". Одні з них трохи культурніші, як наддніпрянські поляни, уличі та тиверці, інші жили ще „скотським образом" — як деревляни та дреговичі. Десь у Галичині на Підкарпатті — хробати, та всі вони не мали між собою ніякої лучности, вважали себе за чужих, нерідко за ворогів. Кожний мав свій „обичай и норов". У кожного був свій звичаєвий правовий порядок; примітивна поганська віра не була для них ніяким лучником.

Розбиті та слабі підчинялися чужим наїздникам та саме напередодні проникання християнства платили дань східнім своїм сусідам хозарам. І не диво, бо такі відокремлені племена могли стати тільки тереном чужої сусідської експанзії — культурної та політичної, особливо серед тих бурхливих часів у Східній Европі, коли то через нашу землю перевалювалася одна азійська орда за одною. Такий сирий етнічний елємент не був ніякою збірною силою, здібною опертися наїздникові навіть нечисленному, але добре зорґанізованому. Тож не диво, що пани нашої поганської України чергувалися одні за одними — авари, хозари; чорноморські береги загорнули візантійці.

В додатку кожний сусід вважав нашу землю за терен свого культурно-релігійного розросту — арабського магометанізму, хозарського юдаїзму чи вкінці християнства вже тоді виразно розділеного на східнє та західнє, хоча формальна одність Церкви ще існувала. Ті намагання сусідів культурно та релігійно опанувати нашу землю убрав наш Нестор літописець — як багато інших важних історичних подій із життя рідної землі — у леґендарне оповідання про посольства чотирьох народів до Володимира Великого, що то стали його намовляти кожний на свою віру. Це була велика загроза для майбутности української нації, бо до політичного та побутового розбиття української племінної збірноти могло ще прийти релігійно-культурне розбиття, а через те взагалі не міг би повстати український народ у таких розмірах, як тепер.

Аж прихід християнства та перемога однієї його форми, саме східньословянської, вирішили не тільки духове обличчя українських племен раз назавжди, але теж уформили їх як цілість. Словом, ступнево, як вкорінюється християнство східнього типу, починає кристалізуватися одноціла українська нація та стає підложжям для будови староукраїнської держави.

ПЕРШЕ ХРИЩЕННЯ УКРАЇНИ-РУСИ.

Християнство діставалося до нас різними шляхами — і просто з багатого грецького джерела, зо світлої тоді Візантії, і зо слабеньких джерел східньословянського християнства у зрозумілішій словянській мові — з великоморавського центру та з Болгарії, але теж і латинське християнство з півночі, водним балтійсько-чорноморським шляхом зо Скандинавії. Діється те досить вчасно, бо десь у половині IX. ст., а не тільки наш літописець, але теж ціла низка поважних грецьких джерел вже коло 870. р. згадує навіть про перше хрищення Руси. Чи випадково,... чи може теж з інших причин, сталося воно одночасно з першими історичними вістками про староукраїнську державу; ба, що більше, перший історичний український київський володар, Аскольд, — як виявляють нинішні наукові досліди — це теж перший християнин на українськім престолі.

З того виходить, що християнізація України почалася добре понад сто років вчасніше, як оповістили християнство панівною вірою та офіціяльно охристили Україну-Русь за св. Володимира коло 989. р.

Понад сто років тривало мирне змагання християнства з поганством; вищої духової і етичної культури з варварством та одночасно київського національного й державного централізму з племінним партикуляризмом і відосередними тенденціями окремих племен, що їх треба було поборювати нераз дуже кровавими засобами.

Я згадав вище, що християнство проникає на нашу землю мирним шляхом. Ми майже не чуємо про ніякі репресії переважного ще поганства супроти християнства, подібно як пізніше після перемоги християнства рідко чуємо про репресії супроти поганства, що бувало щоденним явищем у західній Европі.

За першого київського князя Аскольда, дарма, що вперше вже хрищено стару Русь, переважає ще поганство. На допомогу приходить йому з неукраїнської півночі нова поганська стихія, коли прибув до Києва князь Олег — десь при кінці IX. ст. Одначе хвиля християнства в українськім київськім центрі була вже така міцна, що за його наслідника Ігоря заливає вона вже навіть княжий двір. На дворі князя Ігоря либонь чи не першу ролю відіграють християни — передовсім у дипльоматичній службі. В т. зв. другім договорі Руси з греками (944) християни творять не то що поважнішу частину посольства київського князя до Візантії, але навіть цей міжнародній державний акт заприсягає поважніша частина українського державного представництва вже по-християнськи, у соборній церкві св. Іллі в Києві, побіч поганської форми заприсяження другої частини тієї мирової делеґації, що ще присягала по-поганському на свої щити та на мечі.

Хвиля християнства пориває навіть самого князя Ігоря та його жінку Ольгу; і хоча християнство Ігоря нині в науці сумнівне, то християнство кн. Ольги це вже історичний факт, а в її особі має український народ першу свою святу — понад сорок кілька років перед хрищенням св. Володимира.

Та водночас та княжа пара на київськім престолі веде не тільки мирний бій за одноціле духове обличчя українського народу, але теж кріваву боротьбу за державний звязок з київським осередком тих відсталих земель, що за словами Нестора жили ще „скотським образом”, та де світло християнської науки ще не доходило — напр. у деревлянські племінні області. Ігор гине навіть у тій боротьбі за державну одність Руси-України, натомість переможно виходить його жінка Ольга, прилучивши деревлянську землю, нинішню Волинь, силоміць ще до Києва.

Здавалося, що християнізація нашої землі покінчиться переможно вже за княгині Ольги, бо по своїм хрищенні вона розвинула в тім напрямі дуже рухливу діяльність — наладнала правильні міжнародні звязки з обома центрами християнства, і з Візантією, і з римським цісарем німецького народу, щоб так унезалежнитися від обох; одначе офіціяльно впровадити український народ в гурт християнських народів тогочасного світу, в ту середньовічну „communitas nationum christianarum” їй не вдалося ще. Під її протекторатом міщансько-купецький елємент Києва горнеться до нової віри та швидко зміняє духове обличчя української столиці, у вірі бабки-княгині зростають обидва її внуки-княжичі, Ярополк і Олег Святославичі. Але й прихильники поганства не були ще такі слабкі, бо їх підтримував напливовий воєнно-варязький елємент, а до нього душею пристав її рідний син-одинак Святослав Завойовник. Нічого не помагали зусилля матері приєднати для нової віри сина. „Як охрищуся, дружина стане з мене сміятися” — відповідав добродушно матері Ользі цей прототип козака на київськім престолі. Одначе христитися нікому він не боронив; літописець додає: „аще кто хрестися, не браняху, не ругахуся” — не боронили, тільки сміялися. Ціле життя приходилося йому воювати, щоб зберегти цілість української держави. Що кн. Ольга хотіла зробити духово-релігійним обєднанням укра-

їнських племен, те Святослав мусів робити ще силоміць; серед того й згинув, а з ним і остання підпора поганства в Україні.

Виховані під дбайливим оком бабки Ольги обидва Святославичі — Ярополк та Олег — були вже християнами та перейняли як християни керму українського півдня. В столиці припинилися вже жертви тим Перунам, Хорсам, Велесам та іншим божкам смеркаючого світу, трупішіли невідновлювані і самі їх ідоли, бо „князь велику волю даде християном" — відмічує літопис. Знаючи Візантію як не найліпшого сусіда — Ярополк навязує звязки з західніми християнами, й то вже просто з головою західнього християнства — з римським Папою; це перша в історії вістка про якісь звязки України з Апостольським Престолом.

ПОГАНСЬКА РЕАКЦІЯ З ПІВНОЧІ.

На українськім півдні християнство вже перемагало, та зближався рішальний бій християнства в Україні з поганством, що стояло ще міцною ногою на півночі. У Новгороді, далеко від християнського двора кн. Ольги, виховувався в поганстві третій син Святослава, Володимир, у родині визначного дружинника Добрині, погорджуваний київським схристіянізованим двором, як син ключниці — двірської дами Милуші, із рідні того ж Добрині. Для святого спокою вмістив його батько Святослав як намісника Новгороду над Ільменським озером, де він княжив при допомозі свого таки дядька Добрині.

Не раз і не два протинав Володимир води Балтику у походах як товариш варязьких вікінґів, поклонявся не тільки Перунові, але й Водановi та став божищем поганської ще тоді півночі і одинокою надією — спасінням тих поган серед українських деревлян, сіверян чи навіть полян, що вже на вулицях християнського Києва не мали що робити, тільки ховалися по далеких волостях, по відсталих своїх гаях та дібровах у песимістичній безнадійності зо старою вірою в русалки, лісовиків та інших племінних їх опікунів.

РІШАЛЬНИЙ БІЙ ХРИСТІЯНСТВА З ПОГАНСТВОМ.

Мусіло прийти до зудару тих двох світів — між духово вищим християнським світом київського володаря Ярополка та фізично сильнішим ще поганським світом Володимира. Хто остаточно переможе — сила духа чи сила залізного меча? Бо ж не все фізична перемога — остаточна та тривала. Нераз буває в історії, що переможця згодом духово завойовує переможений. Колись Рим переміг Грецію силою меча, але переможені греки завоювали римлян-переможців силою свого духа. Так було й тут.

Мечем побідив невідродний син Святослава; Ярополк згинув та добув тільки в історії імя першого мученика за християнську віру в Україні. Як переможець вїхав Володимир до цілком уже схристіянізованої столиці України. Але яким чужим почувся він тут?

На місце спорохнявілого Перуна можна було поставити нового, ще й зо срібною головою та золотим вусом — як записує літописець, одначе привернути йому пошану київлян це вже було важко. Як звичайно, в таких ситуаціях стали появлятися випадки насиль-

ного приневолювання до культу Перуна, але й це нічого не помагало.

Могутній переможець та володар усієї Руси-України від Вислоки по Волгу, від Чорного моря по Балтик мусів покоритися перед духово християнським Києвом.

Він — обновник культу Перуна та вся надія погасаючого поганського світу — заломився. Його ґеній був надто пронизливий, щоб не доглянути, що переможені мечем київські християни таки духово вищі від нього. Їх віра це не баламутні леґенди словянських предків, вона вияснює всі такі життєві проблєми, перед якими давня віра була безрадна й не мала відповіді. Ніде правди діти — міркував Володимир над словами папських висланців — що християнська віра — світло, а його віра — тьма. Зрештою, християнство це теж віра світлої Візантії, найкультурнішого цісарства світу.

Не без того, щоб Володимир не доглянув етичної вищости завойованих ним християн, як вони розвязували одною тільки добровільною любовю важкі проблєми прилюдного життя. І це саме споює визнавців однієї віри в одну цілість. Сьогодні він переможець і держить силоміць тих хробатів на рубіжжях своєї землі, і тих бунтівливих деревлян та дреговичів, і тих північних, чужих українцям словінів та радимичів, але що станеться з його потугою, як його не стане. Він бачив, як без того духового цементу та могутність постійно розсипалася по смерті кожночасного володаря, і Олега, і Ігоря, а навіть його батька Святослава; доконче треба їм дати духову споєність.

Тільки така віра, як християнська, може споїти його велику племінну державу в одну цілість без постійного застосовування сили завойовницького меча.

Він міркував та вагався. Ті вагання наш поетичний літописець одяг у кирею гарних, хоча досить простодушних леґенд — про те, як то посли приходять до Володимира від усіх народів світу, як то кожний намовляє його на свою віру; є там християни зо сходу й заходу; є жиди та магометани; як дотепно кожному Володимир відповідає. Він радиться зо своєю радою, рішають вислати посольства по всіх усюдах, дивитися, котра віра найкраща. Вернувшись, висланці дають князеві звідомлення та поручають східнє християнство. Простодушні та такі райдужно гарні оповідання свідчать тільки про одне, що стара Русь-Україна за Володимира найшлася на духовім закруті, перед важким рішенням.

НАВЕРНЕННЯ ВОЛОДИМИРА.

Рішили аж дві немов зовсім припадкові події — як нерідко у житті людини, так і цілих народів. Заїхав до Володимира у Київ його друг молодости, товариш бурхливих воєнних походів над берегами Балтику, Оляф, син старого норвезького вікінґа Тріґвея. Приїхав відвідати свого товариша молодости та поглянути на світле його володіння у тім далекім Києві в Україні; побачивши, як живеться нашому князеві-сонечкові. А може прибув він і з іншою ясною метою, прихованою на дні своєї душі. Та як здивувався Володимир своїм гостем. Він уже не звеличник бога війни Водана,

а визнавець Христа, того ж, що його визнає крадьки так багато таки ж самих киян. Ще цікавіше розказує йому Оляф, син Трігвея, що у його батьківщині, землі вікінґів, теж уже багато змінилося. Св. Оляф, що його імя він носить, усюди вкорінив християнство, старі боги зникають. — „Володимире, час і тобі піти моїм слідом" — ось думка прегарної скандинавської заґи про Оляфа Тріґвезона та його побут в українській землі, у Володимира В., заґи напевно спертої на історичнім підложжі.

Не треба було багато переконувати Володимира, бо він і сам доходив у своїх міркуваннях до того самого; та все таки зустріч з таким рідким гостем, другом юних літ, рішила про його душевний перелім;... він вже в душі теж християнин, такий же, як його піддані українського півдня. Мало це бути коло 986. р.

ХРИЩЕННЯ ВОЛОДИМИРА.

Та з котрого середовища брати християнську віру, з котрим увійти у безпосередні церковні взаємини: близька Візантія? далекий Рим? чи може одноплемінна Болгарія? Візантія — світло над світлами, осередок тогочасного культурного світу, та яка вона підступна й небезпечна! Скільки то разів вона воювала з Руссю, і мирні договори складала, та безцеремонно їх ломила, а от хоч би траґедія нещасного його славного батька Святослава, хіба не в тім і їх рука, хіба це не наслідки „грецької вірности"?! А може Рим — це ж, як повчають християни, — осередок християнської віри, таж і його друг Оляф Тріґвезон — римський християнин. А може таки одноплемінна Болгарія, і не така небезпечна, і з Римом в приязні, і від Візантії — як Русь — сторонить. — До того та Візантія і приманчива, хоч горда, і на всіх дивиться, як на варварів. А все таки Володимира, що стояв на вершку своєї могутности, вона таки манила, таки тягнуло його щось стати тій Візантії близьким.

І знову другий припадок потягнув Володимира, володаря України-Руси за Візантією. Той гордий візантійський цісарський двір опинився у такому просто безвихідному політичному положенні, що не тільки забажав сам зближитися до Володимира, але навіть був готов споріднитися з Володимиром та одружити з ним цісарську сестру. Це вже був вершок осягів для Володимира у тогочасному міжнародньому житті, про що давніше Володимир і мріяти не смів — стати шваґром самого візантійського цісаря та водночас і вуйком другого західньо-римського цісаря Оттона III. через його маму — візантійську цісарівну. А візантійського цісаря приневолювала відступити від двірських візантійських традицій просто катастрофа династії, що невідмінно приближалася.

Саме в тому часі зворохобився цісарський вожд Варда Склір. Полумінь ворохобні охопила більшу частину імперії, бо цілу Малу Азію. Прожогом згромадив цісар своє військо. Провід над ним перейняв досіль вірний полководець Варда Фока, племінник бувшого імператора Никифора Фоки, що рушив проти збунтованої Малої Азії. Бунтівник розгромлений, в руках цісарського вожда М. Азія та ціла цісарська армія. Але Варда Фока був теж греком, до того цісарського роду. Чому б і йому не стати цісарем замість імпера-

тора Василя, коли перемога й уся сила в його руках. У Царгород долітає нова ще жахливіша вістка — переможний вожд збунтувався, ціла цісарська армія до його наказів. Кілька тижнів, і катастрофа династії довершена; в такій ситуації і горді стають покірливішими. Одинока надія на того північного могутнього варвара, тільки він може врятувати імперію та, що важніше, цісарський престіл для династії, тим більш — як доносять наші купці з Руси — він схиляється до християнства. Треба, доконче треба, щоб рятувати династію, зломити династичну традицію та — хоч з болем серця — цісарівну одружити з тим варваром, бо тільки під тією умовиною він готовий помогти... Посольства, пертрактації і обітниця, що „порфірородна" сестра Анна вийде заміж за Володимира.

Та як тут дружитися з варваром, таж слава нашого роду, наш славний предок і фільософ імператор Костянтин Порфірородний немов в тестаменті наказував „не дружіться з варварами, не понижуйте гідности імператорського роду", а цей володар Руси саме ту умовину ставить як найважнішу. Вибираймо — катастрофа династії або... подружжя з варваром!!

Ясна річ, вибрали це останнє. Володимир стає шваґром імператора над імператорами, дружиться з цісарівною, христить і себе, і ті зацілілі рештки поганського світу на українськім півдні та задумує понести Христову віру по всіх частинах своєї великої держави.

ОСТАТОЧНА ПЕРЕМОГА ХРИСТІЯНСТВА В УКРАЇНІ.

Акт хрищення київлян — мабуть 1. серпня 989. р., стає немов символічним днем тільки повної переваги християнства над поганством в старій Україні; не є він навіть нашим медіолянським толєранційним едиктом Костянтина В., але скоріш едиктом цісаря Теодозія в римській державі, що робив християнство панівною вірою в державі. Оце й змисл 950-літніх ювілейних роковин, що їх в отцім та наступнім році святкує ввесь український народ.

Обставини, а в першу чергу ґеоґрафічне положення української землі, рішили про те, що ми стали християнами східнього обряду та культурно увійшли в залежність від грецької Візантії. Одначе Володимир В. був завеликий державний муж, щоб не розуміти небезпеки з боку Візантії, тому у практичному церковному житті українська церква наближується до недалекої Болгарії, звідтіль бере перших духовників до душпастирської праці, звідтіля приходить зрозуміліша словянська літурґічна мова, звідтіль бере він теж церковну єрархію — в особі першого київського митрополита Івана. Болгарія держалася також здалеку від Візантії, натомість підтримувала звязки з Римом; це теж було причиною, що наша Церква вже досить вчасно засвоює собі прихильність до Риму, не зважаючи на всі зусилля Візантії поширити і в Україні нетерпимість до Апостольського Престола. Зрештою, таке прихильне наставлення до Заходу, дарма, що ми східнього обряду, підтримувала українська державна влада. Прихильна для Заходу була теж національна частина нашого старого українського духовенства.

ЗНАЧЕННЯ ПРИЙНЯТТЯ СХІДНЬОГО ХРИСТІЯНСТВА.

Східній характер нашого християнства мав багато корисного, але також і відємного. До корисного слід зачислити те, що східнє наше християнство все таки мало свій осередок у землі найвищої тоді культури світу, а через те діставали ми культуру просто з дуже щедрого джерела. І тим тільки можна пояснити такий великанський та швидкий зріст культури у нашій старій державі, зокрема XI. та XII. ст.*). Сусіди наші тоді — без пересади говорячи — могли багато дечого вчитися від нас.

Та були теж у тім факті і відємні риски. Те східнє джерело культури почало досить скоро висихати, щоб в XV. ст. зовсім пригаснути. Першенство у культурній ролі пересувається на захід Европи. З ним, щоправда, мали ми різні звязки, одначе він все таки залишився для нас чужий. До того Візантія намагалася вже досить вчасно засаджувати в Україні ненависть до західнього католицького світу. Не все те і не зовсім їй вдалося, але все таки те упередження до західнього християнства унеможливляло нам наладнати негайно по упадку Царгороду звязки з заходом та звідтіля черпати далі соки для нашої духової сили. Наше духовенство пробувало наближитися до заходу кілька разів, а саме намагалося навязати церковні звязки з Римом, пірвані Візантією.

Так само наша літурґічна словянська мова, зрозуміліша від чужої грецької чи латинської, спершу давала деякі прислуги в поширюванні християнства, одначе саме вона не приневолювала нас — навпаки, як на заході незрозуміла для загалу латина — дбати вже вчасно про розвій народньої мови. Тому й старословянська мова залишилася у нас на довгі часи літературною мовою, спільною теж і для Москви, що завдяки нам зросла на півночі в силу та стала поважно нам загрожувати.

Тож не диво, що ми, поставлені на межі двох культурних світів — між сходом та заходом, могли або створити зовсім новий посередній тип культури, доки були політично сильні, та так відіграти дуже поважну, просто месіяністичну ролю у поєднанні тих двох непримирних світів... або самим розбитися духово між тими двома світами без ясно окресленої власної індивідуальности — в часах нашої політичної слабости. Перша можливість відкривалася перед нами за часів нашої староукраїнської держави, друга стала перед нами у цілій грозі в часі нашого політичного поневолення.

НАСЛІДКИ ВВЕДЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА.

Офіціяльне введення християнства в старій Україні мало переломове значення в різних ділянках нашого національного життя. 1. По перше, воно причинилося відразу до стихійного розвою у нас духової та матеріяльної культури народу. 2. Український народ перероджується етично та дістає новий правопорядок. 3. Український

*) Велику тодішню українську культуру пояснюють також і сливе тисячолітнім попереднім її розвоєм серед місцевого населення, без уваги на мандрівки різних орд через ті землі. Дещо про те говорить і Ю. Липа у статті: „Київ, Вічне Місто", вміщеній у цьому ж числі „Дзвонів". — *Редакція.*

народ через спільну релігійну культуру та одну церковну організацію стає внутрі одністю доволі цупко споєною. 4. Своїм культурним та церковним впливом наш київський центр виховує та на довгий час стає духовим осередком для сливе цілої східньої Европи (Москви, Білоруси, Литовсько-руської держави, Волощини та Молдавії, а навіть для балканських словян). 5. Український народ охристившись, аж до XIV. ст. включно стає поважним чинником серед гурту християнських народів Европи. 6. Ті духові сили та світла традиція Києва, що їх нагромадив наш народ завдяки християнізації, стали на довгі віки національного лихоліття резервуаром рідної культури та все живої традиції.

1. Розвій культури.

Вже досить вчасно по хрищенні плитеньке джерело болгарської молодої культури нам не вистачало й на полі духового розвою нам треба було таки добиратися до багатого джерела грецько-візантійської духової скарбниці. Вже за Ярослава Мудрого Русь-Україна бере звідтіля твори літератури, науки, взори шкільної освіти, зразки мистецтва, частинно і правову культуру. В Україні засвоюється навіть тип освіти тодішньої інтелігентної людини — п. заг. „поученіє книжноє". У Києві за Ярослава М. повстає окремий перекладний інститут, що перекладами засвоює нашій старій літературі важніші твори грецько-візантійського письменства. За грецькими взірцями повстають по важніших городах школи, що дають — як на той час — зовсім основне знання богословії, стислих наук, фільософії. Нерідкими стають у нас люди, що говорять кількома мовами, нераз пятьма, а навіть семома.

Правдивим розсадником духової культури, навіть не конечно за грецькими взорами, але вже оригінальної, стають манастирі; тут народжується зовсім солідне літописання. Духовні українського походження були вчителями правдивого патріотизму та національної гордости з потуги славної Батьківщини „Руської Землі", про яку слід дбати, та не руйнувати її крамолами. Вони намагаються вишукати глибші корені рідної традиції. Особа св. Володимира була їм за свіжа. Ми не неофіти — твердять вони — та докладають сил, щоб доказати, що християнство в українській землі — апостольського походження. Безпосередні висланники Христові, апостоли, вже засадили — мовляв — у нас Христову віру, а брат св. Петра і перший апостол св. Андрій навертав наших предків! І звідтіль то повстала прегарна легенда про прихід св. Андрея на київські гори та про благословлення місця під майбутню столицю староукраїнської держави, під — матір усіх руських городів. З тих самих мотивів духовенство українського походження дбає про канонізацію своїх святих; вже досить скоро є їх зовсім поважна скількість: св. Ольга, св. Борис, св. Гліб, св. Антоній, св. Теодозій, св. Володимир і ін.

Слідом за духовою культурою поступає розріст тієї матеріяльної культури, що стоїть на рубіжжях духової. Муроване будівництво, архітектура взоруються на візантійських, а згодом західніх зразках. Будова доріг, поліпшене рільництво, садівництво — теж знаходили вчителів по манастирях; і ті ділянки багато завдя-

чують християнізації української землі. Таким чином християнська віра принесла з собою піднесення людського духа у нас на куди вищий ступень розвою.

2. Етичне переродження.

Та християнство стало не тільки джерелом високого просвічення людського ума, не тільки джерелом вищої матеріяльної культури; воно теж відродило етично племена „Української Землі", ввело життєві засади та установи, що на почві добродушної словянської вдачі розрослися скоро буйним життям. Дикі „нрави та обичаї" підо впливом етики християнської любови заникають. Християнство ублагороднює подружжя та родинне життя, взаємини між батьками та дітьми, між кревними ближчими та дальшими.

Християнська Церква творить новий незнаний досі світ харитативної праці в імя любови ближнього. Вже Володимир В. у своїм уставі для духовенства широко розгортає потребу допомоги вбогим та життєво опущеним людям, для них плянують закладати захисти та давати поміч і опіку під крилами церков. Для подорожніх передбачені там заїздні доми, для хорих лічниці. Сам князь давав добрий приклад у своїй столиці, бо щоденно вбогим хорим казав відносити по домах харчі зо свого стола.

Християнство та Церква підіймає в імя любови ближнього розвязку соціяльної несправедливости та в першу чергу поборює рабство, як установу незгідну з засадами рівности всіх людей перед Богом. Духовні мали поручення при смертній сповіді робити моральний натиск на „господинів"-власників рабів, щоб як не всім, то принаймні частині з них дарували волю, хай, мовляв, „моляться за твою душу". Так у старій Україні повстає окрема верства т. зв. „задушевних людей" — давніших рабів — визволенців, що як селяни осідали на церковних ґрунтах. Під харитативну опіку Церкви дістаються всякі життєві невдачники, банкроти-купці, навіть княжі ізгої, як „люди церковні, богадільні", що ними в імя християнської любови, ради Бога, слід зайнятися та уможливити їм корисну дальшу працю.

Християнство стає у нас не тільки на сторожі соціяльної справедливости, але теж політичного внутрішнього замирення. Не звідкіль інде, а з духовних кругів виходять заклики до князів та бояр залишити крамоли: „не губите Руськія земли... не отдавайте єя в руки иноплеменников".

Хоча наші предки вже здавна мали дуже живе вичуття права та правопорядку, то все таки з приходом християнства прийшло до нас з Візантії знання ще й римського права, що, засимілювавшись із місцевим словянським правом, дало знамениту, незрівняну систему староукраїнського правового ладу, знаного в науці під назвою „системи Руської Правди".

3. Християнство орґанізує українську націю.

Та безперечна і безсумнівна заслуга християнства у тому, що воно зробило з тих окремих східньоевропейських племен, неспо-

єних нічим, вічно з відосередними прямуваннями — один орґанізм, один національний моноліт, що перетривав досі, дарма, що втратив власну державу. Вже сама одність духової та матеріяльної культури, що за одним взором виходила з центру, зо столиці Києва, стала витворювати щораз то міцніше почуття спільноти та приналежности до одного народу. Мабуть не деінде, а таки серед духовних кругів, що взорувалися на візантійській одноцілій імперії, повстає поняття та назва спільної Батьківщини під назвою „Руської Землі", тобто Держави. Її потуга та слава, її розріст та добро — це така часта тема та провідна червона нитка неодного твору авторів у монашій рясі українського походження, у протилежності до провідних космополітичних думок авторів-чужинців греків, у яких саме немає тієї постійної нотки.

А вже просто вирішальним чинником у цементуванні однієї української нації та міцною підпорою ідеї державної та національної одности стала церковна орґанізація з київським митрополитом на чолі. Київському митрополитові підлягали всі єпископи староукраїнської держави, що від часу до часу збиралися на собори; митрополит був для них повним зверхником навіть тоді, коли по смерті Ярослава М. стара київська держава розпалася на уділи. Над „Землею Руською" стояв все один митрополит, що своєю особою вязав роздроблені вже політично землі в одну цілість. Аж тоді, коли людність старої київської держави розпалася виразно на дві нації, українську та московську — також і митрополія поділилася на дві — київську та московську. Таким чином Церква зо своєю церковною орґанізацією стала виразником та представником національної одности, а теж згодом окремішности українського народу. Тому не диво, що по упадку нашої держави митрополит це старший князь церкви, подібно, як для єпископів таки й прийнято назву „князя церкви".

Не говорю вже про те, що та одноціла церковна влада дбала про одність реліґійного обряду, почитання рідних святих, ширила ті самі погляди на життя, словом, витворювала одну ментальність, що перетривала до нинішніх днів.

4. Провідна роля київського культурного центру у Східній Европі.

Духова потуга київського митрополита була така велика, а церковно-національна культура київського, отже українського, центру була така переважлива на сході Европи, що вона завойовувала духово на довгі століття та держала у своїй духовій неволі сусідні народи, як москвичів, білорусинів, а навіть ставала на довгі часи притягальним духовим осередком для словянських народів на балканськім півострові та несловянських румунів (тодішніх волохів та молдаван), які до XVII. ст. за літературну мову мають мову церковнословянську українського характеру. Культура київського центру, враз з церковним життям, літературою, правом опановує великі території литовсько-руської держави та накидає завойовникам своє духове обличчя.

5. Україна і християнські народи Европи.

Заведення християнства, як офіціяльної віри в українській землі, не тільки причинилося до внутрішньої консолідації та витворення української нації як однієї цілости, але теж воно ввело наш нарід та нашу державу у тогочасну спільноту християнських народів Европи. Правда, Візантія докладала усіх сил, щоб зберегти і стару Україну тільки в обсягу своїх впливів та ізолювати її від західньої Европи, одначе це їй не вдавалося вже від перших літ нашого християнського життя. Вже від XI. ст. стоїть наша земля у дуже живих династичних, політичних, релігійно-духових та торговельних звязках сливе з усіма державами середущої та західньої Европи, аж до упадку останньої української держави — галицько-волинської.

Українські Рюриковичі повязані подружими звязками з німецькими, шведськими, французькими, польськими та угорськими династіями, як рідко котра інша панівна родина в Европі, нерідко на велике згіршення візантійської грецької церкви, що по церковнім роздорі Михайла Керулярія стала дивитися на ті католицькі династії як на єретиків та вважала за заказані подружжя з єретиками. Слідом за тими звязками проникають духові течії з заходу в Україну, ще більше причиняючись до витворення окремого типу українства — як синтези східньої та західньої культури, під час коли Москва зо своїм духовим обличчям стала простим спадкоємцем візантійської виключности та ізоляції від католицького „єретичного заходу". Тому не диво, що й релігійне обєднання з Римом, яке згодом прийшло в Україну, було тут цілком природним випливом та завершенням українського духового типу, що витворювався довгими століттями. Релігійне ж обєднання Москви з католицькою Церквою, навпаки, все було безнадійне.

6. Культурні здобутки християнства і українське національне життя.

І хоча пізніше під ударами степових орд та через власне розбиття і незгоди впала потужна колись староукраїнська держава Володимира та Ярослава, і хоча сусіди, зберігаючи за захистними плечима українського народу своє існування, розібрали його державну територію, то все таки християнство в Україні-Русі перших віків призбирало такі величезні культурні запаси, що вони вистачили на довгі часи нашого політичного лихоліття, щоб зберегти український народ як окрему цілість із власною духовою індивідуальністю. Вони то при кожній прихильнішій констеляції негайно ставали джерелом відродження нації, а Церква все відігравала провідну ролю.

Традиції Київської Руси стали для козаччини спонукою побіч соціяльної вузкої програми видвигнути теж широку національну, а навіть державницьку програму, як це виразно зазначує ректор Сакович в надгробнім слові на могилі Сагайдачного. Захистні крила церков все були й нині є тими оборонними городищами в найтяжчім житті українського народу.

Тож не диво, що й останнє відродження українського народу та його держави відразу мусіло завернути аж до традицій з часів св. Володимира, Христителя України-Руси, щоб знайти твердий ґрунт для своїх національних та великодержавних аспірацій. Перед великими традиціями Володимира та Ярослава сходить діло Хмель-

ницького чи навіть Мазепи вже тільки до ролі епізодичного зусилля рятувати хоч частину „зданія предків наших”.

У великих традиціях із часів хрищення нашої Батьківщини віднаходить українська нація свою ролю як порядкуючого чинника прав народів та справедливости в області над Чорним морем, у полудново-східній Европі, та першого заборола і причілля проти варварів — азійського та спорідненого з ним московського. Ось і зрозуміємо, чому тризуб св. Володимира з хрестом — знамено перемоги християнської ідеї в Україні, а не якесь інше знамя мусіло стати з історичної конечности гербом відродженої третьої Української Держави.

Ф. В. Ферстер

ХРИСТОС І НОВІТНЯ ДУША*

1. ТВЕРДЖЕННЯ І ПЕРЕЧЕННЯ

Англійський державний муж льорд Біконсфільд, що жив коло половини минулого століття, вказав раз на ту велику безодню, яка ділить громадянство на два народи, що не розуміють себе взаємно, не признають уже ніяких спільних святощів і ледве чи говорять ще спільною мовою. Тепер інша пропасть грозить нашій культурі роздором на два світи, саме прірва поміж світом віруючого християнства і світом сучасної освіти. „Les deux Frances” — такий заголовок має книжка Павла Зайпля, що зображує протилежність між Францією церковною і Францією вільнодумною. Та протилежність пронизує нині цілу нашу культуру. Вона тим болючіша, що сягає аж до родин, відриває молоде покоління від старшого, збільшає мури і витворює вороже напруження поміж людьми, злученими з собою найтіснішими вузлами життя і праці. Що для одного — святе, для другого — смішне, що для одного — правда, для другого блуд і пересуд, що одному видається найдорожче, те другий уважає за патольоґічне, що для одного найвеличніше, другий називає оманою, а що врешті один уважає за фундамент усякої культури, в тому другий добачує божевілля, що нищить культуру. З одного боку побожний гурт навколішках в неділю величає в Богочоловіці розвязку всяких розвязок, а з другого встає така собі людина, як Ніцше, і говорить: „Коли в неділю чую гук дзвонів, питаю: „Чи це можливе? Все це для розпятого перед двома тисячоліттями Жида, що уважав себе за Сина Божого, хоч доказу на те твердження нема?”

Якщо існує денебудь істинно вавилонський заколот язика, то хіба в сучасній нашій культурі в ділянці світогляду. І либонь чи не найважніше теперішнє суспільне питання, як би усіх духово розділених людей получити знов у спільній пошані для того найвищого добра, від якого всі інші добра дістають щойно свою єрархію. Таке духове зєднання видається нині страшенно трудне. Ромен Ролян висловив одного разу надзвичайно влучну увагу, що щоправда бачив уже багато людей, які відзначаються пристрасною палкістю віри,

---

*) Це частина V. розділу надзвичайно глибокої і переконливої книжки Ф. В. Ферстера: „Христос і людське життя”.

але майже не бачив нікого, хто щиро цікавився б вірою свого ближнього. Справді в суті, хоч живемо тепер мабуть у соціяльнім сторіччі, проте теперішня людина менше, ніж колинебудь, здібна стати поза своїм „я" і брати участь у внутрішніх переживаннях свого ближнього.

З одного боку видно гурт вільнодумних людей, що поборюють релігію зовсім абстракційно, бо ж не знають внутрішніх переживань і фактів, що на них спирається релігійна віра, ані не простудіювали суті і змислу релігійних правд у їх клясичних представників. З другого ж боку бореться християнська апольоґетика, що щоправда знаменито опанувала власну ділянку, одначе зовсім не знає душі невіруючих, і там, де часто йде про тяжкі душевні переміни, приймає надто похопливо тільки інтелєктуальну гордовитість, хоч і тієї пихи не можна просто осуджувати, бо ж вона — тільки льоґічний вислід багатовікової минувшини духа, що в остаточній своїй послідовності мусіла конечно довести до занику всякої богобоязливости. Надто легко вбити — аполєґетично новітнього *антихриста*, одначе куди важніше пізнати наперед з правдиво християнською любовю його духову історію та глибоко притаєні релігійні мотиви, що криються нерідко поза його дивоглядними конструкціями. Хто хоче промовити до новітньої душі, тому не вільно єдино зовнішньо протиставити їй Христа і тим вдоволятися, той мусить зрозуміти притаєний у ній і для неї самої несвідомий християнський первень, що втратив тільки властиву свою мету та зійшов із дороги посеред різних дивоглядних і відірваних вигадів. Зрозумівши те, мусить уміти повести душу на шлях її правдивого призначення. Що це напр. надлюдина Ніцше? Без сумніву тільки марево сонне, баламутна мішанина брутальности і ніжности, пози і немочі, але водночас також вираз глухої туги людини за Богочоловіком, тієї туги, що висловлена в словах: „всі струмочки моїх сліз спрямовують до Тебе свій біг, а вогонь мойого серця для Тебе також горить; вернись, вернись, ти мій незнаний Боже, скорбота ти моя, щастя моє останнє!" Тож треба дослухатись доконче поза тією неґацією притаєної афірмації, а водночас у всякій позі треба вміти відкрити заховану й невизнану недолю та недосит новітньої людини, треба вміти проповідувати їй спасення мовою тієї її недолі — подібно, як в Апокаліпсі св. Івана сказано до людини, що горда й ошукує сама себе: „Ось говориш: я багатий і збагатів та нічого не потребую, а не знаєш, що ти нужденний і мізерний, і убогий, і сліпий, і голий".

2. СУТЬ НОВІТНЬОГО СТАНУ ДУШІ.

Коли усвідомимо собі Христа і новітню душу, мусимо памятати, що та т. зв. новітність містить у собі надто багато різних духових станів, та що всі вони коріняться в якімсь виразно окресленім основнім стані. Раз іде про однобічно розвиненого інтелєктуаліста, що його книжкова вченість позбавила всякої знайомости життя і самого себе. Інший знову тип — людина, яка по-природничому думає і до того ступня заплуталась у формули зовнішнього панования над природою, що втратила всякий доступ до правд світу внутрішнього і світу вищого. Врешті маємо великопромисловця, так

призвичаєного до механічного думання, так наставленого на закони зовнішньої динаміки, що динаміка Христа для нього — непоняте світло. Всі ті стани й опори мають те одне спільне, що всі вони людину, опановану ними, відмежовують від дійсности людського життя і від внутрішньої людської природи. „Ти був в мені, а я був поза собою" — каже *св. Августин* у „*Визнаннях*". Християнство це найглибша відповідь на питання живої людини, тож і розуміти його може тільки той, хто виходить від внутрішньої дійсности. Це якраз причина новітнього антихристіянізму, що новітня людина так однобічно наставлена назовні і на абстракцію, що через те віддалилася від себе самої і від дійсного життя. Слова *Тейрезія*, сказані до Едипа: „І що ж ти знаєш про себе!" можна віднести також до новітньої людини. Вже у новітніх дітей виразно можна бачити, як мало призвичаєні вони усвідомляти собі власні досвіди і спостереження. Навчили їх давати звідомлення тільки з того, що читали і що вивчили; натомість їх власний життєвий досвід лежить облогом, а часто він цілковито засипаний; ніхто їм того досвіду не усвідомив, ані не випровадив із нього жадних міркувань; їх думання не вяжеться ніколи з дійсністю, а таке думання мусить безоглядно віддалятися від християнства. „Зуміли ми ґрунтовно вистудіюватися з життя" — цей висказ Ґете це в найзмістовнішім змислі визнання новітньої людини. За часів Христа вчені в письмі, що були властивими ворогами Спасителя, творили тільки дрібну касту, тепер стали ми всі учені в письмі, а звідсіль уже автоматично уформилося відношення новітньої людини до християнства.

Вже *Плятон* у своїй боротьбі з софістами поборював те духове збочення, що його суть описали ми вище. Бо що ж є ядром софістики? Софісти, це не якась секта фільософів, що належить тільки до минувшини. Живуть вони, знай, все ще серед нас, ба, в нашій власній новітній душі сидить софіст; всяке відірване від дійсности розумове життя, всяке міркування незвязане з дійсністю, незвязане з самопізнанням і самообсервацією — це джерело софістики. Плятон порівнює софістичні поняття з летючими птахами, маючи на увазі ту абстракційну гру з думкою, ту відсутність заглиблення в дійсність. Про голос Протаґора каже, що звучить він, як спіжева чара, яка, вдарена, відзивається і дзвенить доти, поки положимо на ній нашу долоню. Означає це також відсутність глибшого духового резонансу, відірвання думки від живої людини. Твердить він, що винахід письма вже від початку лучився з небезпекою, що люди почнуть зараз надуживати слів як знаків, відірваних від їх живого змісту — з тією метою, щоб на місце правдивого знання про речі ввести знання словне і позірне. Свій погляд пояснює такою леґендою: До єгипетського короля прийшов раз бог Тевт, жертвуючи йому винахід письма. Одначе король так йому відповів: „О, ти над усе мудрий Тевте, це не те саме відкрити штуку, а обчислити користь і шкоду, які та штука принесе тому, хто займатисяме нею! Ти, батько письма, певно з любови до свого дитяти сподіваєшся по нім чогось зовсім іншого, як воно направду може дати. Хто бо вивчить письмо, в того душі зараз пробудиться здібність забувати, бо занедбає він вправи памяті. Довіряючи письму, люди пригадуватимуть собі знаки, а не будуть памятати вже самі з себе. Ось відкрив ти, Тевте, засіб, щоб

пригадувати собі, але не памятати. Приносиш своїм учням позір великої мудрости, а не саму правду. Люди твої будуть учитися тепер багато, але не здобудуть тим правдивого знання; думатимуть від тепер, що знають багато, в дійсності ж не будуть знати нічого. О, Тевте, твориш нам так вельми затяжний і воркітливий рід, рід позірних мудрців, рід, що не посідає вже жадного знання".

Та глибока правда тільки тому так мало звертала на себе увагу, що ми самі живемо в прореченім там стані, дарма, що про те зовсім не знаємо. Що Плятон називає „здібністю забувати", протиставляючи її „памятанню з самого себе", це якраз той духовий стан, в якім спираємося не на внутрішній і зовнішній дійсності, а довільно граємось абстракційними поняттями, подібно, як робить це новітня людина, що ніби мячем іграється такими словами, як „змогутніння життя, особовости, свободи", а не має при тому нічого конкретного на думці. Такий стан душі зобразив *Достоєвський* в своїм Раскольнікові, а передбачений Плятоном стан тепер здійснився в новітніх вищих школах. Знаний дослідник Африки, Стенлі, закидає їм, що не вчать думати. Що це значить? Стенлі під думанням розуміє здібноңі розважати й перетворювати *щоденний досвід*. Отже якраз того не вчать в наших школах. Наша освічена новітня молодь — просто напрочуд недозріла, якщо йде про стосовання думання до питань її власного життя; свої погляди будує вона на книжках, які припадок їй підсуне; все ж, що особисто вона бачила й пережила, лежить в її душі незужите й незорґанізоване. З такого роздвою поміж життям і думанням випливає потім ціле те непродумане життя і неоживлене думання. Щоправда, наукова культура вимагає вправи в абстракційнім думанні, а еліменовання з думання конкратної дійсности й оперовання самими знаками речей просто суть математичного вишколу, одначе ж той рід вишколу вимагає доповняльних вправ у просто протилежнім думанні, себто вимагає, щоб інтенсивно спрямувати функцію думаня на життєвий досвід і на самопізнання; без того будуть ширитися т. зв. „погляди на життя", в яких ніхто нічого направду не оглядав, ані суті світу, ані конкретного змісту життя. В такім стані духа мусять очевидячки Гетсиманський сад і Голгота видаватися незрозумілим мітом.

В розділі „Шопенгауер і Р. Ваґнер" оповіли ми, як то Ваґнер приписував впливові Шопенгауера, що усвідомив собі протилежність поміж розумовою інтерпретацією світу і глибшою своєю інтуіцією, самопізнанням і знанням життя. Аж Шопенгауер довів його до того, що покинув свій абстракційний і в повітрі буяльний спосіб думання, а думку звернув до живого й діяльного первня та з того становища почав вияснювати світ. Той тип думання, відірваного від підложжя дійсности, який Ваґнер відкрив в собі самім і зобразив в „Літаючім Голяндці" — це загальний духовий тип новітньої людини, що уважає себе за найреальнішу з реалістів, хоч насправжки давно вже перестала і зовсім забула приставати з дійсністю.

Про Полінезію оповідають, що там зовсім змарніло тамошнє родиме мистецьке ремесло, коли вдерлася туди европейська торговля. Бо від тоді вистачала тубільцям тільки виміна власних неперероблених сирівців, щоб дістати за них потрібне знаряддя й одіж; ніщо вже не приневолювало їх тепер переробляти сирівці. Подібно

вплинула також *книжка* і т. зв. загальна освіта; людина почала діставати з усіх усюдів готові погляди й поняття так, що згодом забула зовсім, як з елементів власного досвіду будується життєві погляди, забула також про силу зосередженої обсервації і про живе думання.

Одначе слід ствердити, що у властивого простолюддя духова сила ще проявляється, не зважаючи на школу, в спосіб протилежний від тільки що описаного. Бо дитина села, яка проходить куди тяжчий досвід, ніж міська, і якій траґічна доля власної родини й сусідів куди менше тайні, як дитині інших кляс, користується здебільша власною силою міркування, щоб дати собі раду зо своєю тяжкою долею. Тим також звязком з дійсністю, а не духовою обмеженістю слід пояснювати, що в тих верствах, наскільки і їх вже не огорнув та не збаламутив той найновіший розкладовий напрям, христіянська віра триває і втримується куди опірніше, як у т. зв. освічених верствах. Вчені в письмі спорили з Ісусом; тоді — як оповідає Євангелія — піднялася якась „жінка з народу" і закликала: „Благословенний хай буде живіт, що Тебе носив, і груди, які ти ссав!"

3. ХРИСТОС ЯК МІТ.

В попереднім розділі старались ми виснити новітній антихристіянізм інтелєктуальним переростом культури, а передовсім софістичним станом душі новітньої людини. Одначе ствержуючи те, не хотіли б ми однієї однобічности поборювати другою; не хотіли б ми підозрівати інтелєкту як ворога віри, ані заступати його самим переживанням чи чистим почуванням. Розкладово діє не сам інтелєкт, як такий, тільки інтелєкт *відірваний від цілости духового життя,* не керований і не просвічуваний почуттям чести, самопізнанням і життєвим досвідом. Христіянську правду можна схопити тільки в *єдності* душевних сил; не надармо сказано: „вірую, щоб розуміти" (credo, „ut intelligam!"). Де та єдність душі забурена, там зараз розпочинається розклад; пізнавальна сила, вирвана із здорового співдіяння всіх душевних сил, нездібна поняти, ані схопити правди віри, і тому аж надто часто виступає проти релігійних підстав.

Дуже знаменний приклад, що ілюструє, як діє відокремлений і відірваний розум, це деякі новітні спроби пояснювати Ісуса як міт. Хто безпосередньо і цілою своєю душею не чує, що та духова потуга, яка мільйони людей випровадила і покликала з заколоту до єдности, з хиткости духа до могутности характеру, з розпорошення до зосередження, з блідої ідеї до живого чину, що та потуга ніяк не може випливати єдино з мрячного міту, але що виступає в ній найбільше особиста з усіх особистостей — той тим самим доказує, що не має орґану, щоб пізнавати живе життя.

Наполєон сказав раз, що Євангелія це не книжка, а жива істота. Хто в тім дусі якраз не чує, що поза словами Христа стоїть пан життя, найбільш горіюча й найбільш окреслена *дійсність*, той тим своїм мудруванням сам уже втратив життя; життя ж бо може пізнати тільки друге життя, а де те життя заниділо через вибуялий книжковий нахил, там завмирають також орґани, що без них правду й дійсність годі якнебудь схопити.

Звідкіля ж це походить, що Він, якого називають вмерлим або в міт замінюють, все таки невпинно повстає з гробу у віковічній постійно силі і дійсності? Звідтіль, що в Нім розвязана основна проблєма нашого життя, і то в спосіб якнайбільш особистий — так, що проста і ще неперевчена людина чує досконало, що така духова сила не може ніяк випливати з міту. Наша душа коріниться в орґанічнім житті, а з нього невпинно впливають на неї різні понуки, що відводять її зо шляху її духової консеквенції; від Бога, джерела її життя, відділює її світ матерії, в якім вона вміщена, а понад усе її власна пристрасть, спрямована до видного; одначе з другого боку будить її постійно голос, що випливає з глибин її істоти і зо свідомости її походження; і ось з тієї заметні може її визволити тільки Христос, який показав життям Своїм, наукою і смертю, що значить і як можливе — *належати цілковито до життя і не менш цілковито також до Бога.* Отже якжеж міг бути мітом Той, який розвязує і перемагає те, що ніколи перед тим ще не розвязали і не перемогли?

4. НІЦШЕ, ЯК ТОЙ, ЩО ДОПОВНИВ НОВІТНІЙ РОЗКЛАД.

Як недугу можна пізнати направду аж тоді, коли вона вже зовсім розвинеться і виявить усі свої наслідки, так і новітній стан духа, вище описаний, можна найліпше стежити на тій людині, що витягнула з нього остаточні консеквенції і через те видобула з нього на денне світло всю його внутрішню нужду й безрадність. Та людина — *Фридрих Ніцше.* Він — наче мученик новітнього погляду на життя, погляд той найбільш неустрашимо продумав та до кінця протерпів і об ту якраз консеквенцію розбився. Він уважав просто за свою місію, щоб у собі самім перетворити душу ще нерішуче новітню на правдиво новітню і визволити її з усього, що вязало її ще зо світом традиційних вартостей — і тому в нім якраз можемо ліпше, ніж у когонебудь іншого, добачити ту велику недолю, що в ній знайшлася правдиво новітня душа. Хто ж не пригадує собі сцени з Одиссеї, де непізнаний Одиссей, слухаючи на дворі феакійського короля пісні про власне скитання, вибухає нагло плачем? Подібно й новітня душа не може слухати Ніцше, щоб не дослухатися в ньому пісні про власне вигнання і не усвідомити собі деяких висновків, що їх досі не сміла сама собі поробити.

Багатьом людям видається Ніцше все ще метеором, що з якогось іншого світу продістався в обсяг нашої атмосфери, тріс у ній і як безплідні відламки спав на наші поля. А тимчасом Ніцше — зовсім не так чуже тіло у нашій культурі, а скоріш частина нас усіх; бо навіть у найбільш віруючій людині наших часів є „ніцшівський первень”, той первень, що постійно нас питає, паралізує і розкладає; що більше, вплив Ніцше можна взагалі тільки тим пояснити, що в нім, ніби в блискавичнім осліпленні доспіла й усвідомила собі новітня людина своє положення і тепер голосом напів зухвалим, а напів повним безрадної розпуки почала кричати на цілий світ своїм внутрішнім роздором: „Ось я усе, що не знає своєї дороги”.

Але більшість освічених людей, особливо з-посеред старшого покоління, не думає ще зовсім послідовно за власними засадами, а живе скоріш на кредит давніх правд і вартостей; їх ще посередно

чи безпосередно виховав і викормив Христос, що кермує всіма їх інстинктами й певностями їх сумління, хоч їх розум твердить вже, що Христос ніколи взагалі не існував; живуть ще промінням світла, що його джерело самі вже віддавна знищили — подібно, як у космічнім світі доходить до нас ще тепер світло від звізд, що може вже давно розпорошились в атоми. Ніхто більш ясновидюче не ствердив у себе й у інших того діяння релігійної минувшини і ніхто його також в імя інтелєктуальної чесности не пробував так зусильно поборювати й винищити, як Ніцше. „Що у вас найліпшого — каже він — походить ще з почувань минулих часів. Сонце нашого життя зайшло, але небеса палають ще і горять його блиском, хоч ми його вже не бачимо". Сміло можна сказати, що Ніцше складає чолобитню християнській релігії*), бо, в протилежності сливе до всіх інших вільнодумців, докладно усвідомляє собі і виразно це висловлює, чим була давня віра для людської душі і характеру. Адже сучасним раціоналістам закидає він просто, що не прочувають зовсім того всього, що спирається ще на давній вірі та враз із нею занепадає, ані також, скільки то з давніх вартостей і істин утратити мусить у душі закон існовання з хвилиною, коли направду прийметься нові засади. Вільно нам думати, що хочемо про ту руїнницьку працю Ніцше, проте в кожному разі мусимо пошанувати в нім шляхетну душу, що, прагнучи нового ладу, не хоче від світу, з яким уже раз зірвала, позичати жадних сил, ні життєвих вартостей. „Хоч чув я тривогу, не міг стриматися від сміху. Ще ніколи не бачило моє око чогось такого сорокатого! Ото пятьдесятьма клєксами помальовані на обличчі і членах сиділи ви передо мною на моє превелике здивовання, мої сучасники! В душах ваших сварилися з собою воркітливо всі часи!"

Справді абсолютна відсутність стилю і єдности це в суті речі головне знамя теперішньої людини; як людина з доби пізнього старинного поганства молилася в усіх святинях, щоб тільки не наразитися жадному богові, так і новітня людина кормить бездумно себе й інших безліччю суперечних духових первнів, призбираних у всіх таборах віри й невіри. Отже якщо Ніцше виступає проти того, якщо гордить усякими „забріханими помостами, що ведуть до старих ідеалів", якщо в своїм творі, написанім проти *Давида Штравса*, відкидає новітню моральну фільософію як „тільки вчену форму чесної віри в панівну мораль", якщо приневолює новітню людину, щоб розбраталася з усім, що до неї вже не належить, а визнала те, чого справді вимагає льоґіка її становища, то в той спосіб причиняється він безсумніву до вияснення ситуації і доводить до абсурду пиху й самохвальство індивідуального розуму. Направду, слідкуючи ту пристрасну льоґіку, з якою антихрист-Ніцше розбиває в руїни все, що не може вилєґітимуватись перед його абстракційним сумлінням правди, мусить нам прийти на думку те могутнє зображення Антихриста, що вється почерез Новий Завіт: що ось перед остаточною перемогою Христа засяде раз іще ворог Його в святині Господній і сам себе Богом оповістить. Бо чим Христос для людської душі,

---

*) Очевидячки, що несвідомо, сам того не знаючи, бо свідомо він зусильно поборював християнську релігію. — *Редакція*.

стане зовсім ясне аж тоді, коли широкі верстви людства спробують раз нарешті жити без Нього.

Новітня людина тільки тому думає, що може жити без християнської віри, бо в дійсності, хоч сама того не знає, живе ще нею. Сам Ніцше — частина того Антихриста, що, як провіщає св. Письмо, перед остаточним тріюмфом Христа обійме загальне панування над світом. Ніцше помагає сповнитися тому Антихристові, бо втілює і сливе до дна висловлює ввесь зміст новітньої душі. А зважмо, що сам Ніцше чується мучеником того завдання. Терпить він суворо під тягарем руїнницького діла, який наложило на нього його абстракційне зле зрозуміле сумління правди: „І ось молився я і плакав, як дитина: ох, тільки від того звільни мене, бо це понад мої сили". „О, радощі! о болещі! вітер росистий вже віє". „Коли думка — твоя доля, посвяти їй усе, що найліпше маєш у собі і найдорожче!" Ці і багато інших висловів Ніцше доказують виразно, що говорив він не з особистої гордости, але що чувся виконавцем всеісторичного діла знищення. І в суті речі: був він виразником якогось історичного божевілля, а саме тієї божевільної віри, що тільки абстракційний інтелект, відірваний від усіх інших сил душі і від живого досвіду, має компетенцію оцінювати, що правда, а що фальш у великих традиціях людства. В Ніцше осягають омани новітньої, суверенної книжкової вчености траґічний вплив на найширші сфери і бурять усі тривалі життєві правди.

Безпритульність роздертої в собі і обрабованої новітньої душі виявляє Ніцше в вірші „Вже крячуть ворони і в місто летить їх зграя велика, скоро упаде сніг, о горе тому, хто бездомний!"

5. РОЗЧАРОВАННЯ.

Від часу виступу Ніцше новітня людина набирала щораз то більшої сміливости і послідовно ставала на новітнім ґрунті, себто щораз більше позбувалася всякої чести й побожности та із щораз більшою певністю почала жити й оцінювати життя зо становища власного фраґменту. Наслідки того факту проявляються щораз виразніше. Бо де в душах затрачує свій авторитет певна й недвозначна правда, там із усіх темних закамарків душі виповзає зараз на денне світло двозначність — де людина затрачує стичність з *надсвітом*, там доходить до влади *півсвіт* в найширшім значенні того слова. А за найважніші наслідки розкладу всяких релігійних правд і заступлення їх зовсім блідими й баламутними ідолами можна уважати те, що тепер появляється якийсь зовсім новий тип „новітньої людини", саме людина, що почала нарешті відчувати, на які голодові раціі засуджено її душу і як нездібний дотримати своїх обітниць новітній погляд на світ. Показалося, що т. зв. „фільософії життя" недостає якраз того, чим так дуже чваниться, немов би його посідала. Бо її ідеї не схоплюють зовсім, ані не перетворюють найглибшого змісту цього світу, а з темною сторінкою життя і людської природи та фільософія зовсім не може дати собі ради. Глибшу причину такого явища подає Паскаль, вказуючи на те, що людина, яка не вірить у Бога і Спасителя, тільки дуже вийнятково має досить сили й відваги, щоб огорнути і вглибитися в цілу дійсність

життя. Через те в поглядах новітніх людей, навіть у Ґете не знаходимо тієї універсальности, що брала б під увагу рівномірно всі сторони дійсности, а знаходимо її натомість у представників релігійного погляду на життя, бо понадживттєве їх становище давало їм якраз ту внутрішню свободу, необхідну, щоб глянути в очі всьому, що є змістом життя й людини. Щоб це ствердити, вистачить порівняти тільки визнання Ґете з визнаннями св. Августина. А що т. зв. релігія дочасности нездібна опанувати й перетворити найглибшого змісту цього світу, тому заводить вона всюди, де людина приневолена боротися з траґікою життя, чи в собі, чи поза собою. Бо і хто ж, не оббріхуючи сам себе, свідомо чи несвідомо хотів би твердити, що напр. культ Ґете додав комунебудь сил і потіхи в його найтяжчих спокусах, нещастях і конфліктах? Чи без уваги на ціле пекло потрапив колинебудь Ґете здержати хоч би одну людину від негарного вчинку? Чи ж можна Ґетим відроджувати духово піяків і грішників, а людей із внутрішньою боротьбою довести до єдности душі? А якраз в тому чудова універсальність Христа, що лучить Він у собі найвищу культуру, зовсім незрівняну ніжність почувань та той предивний стиль життя і мови, що ним кормилося мистецтво всіх століть, з могутнім впливом на пяниць і злочинців та з предивно пронизливим поглядом і вглядом у глиб найтемнішої нужди й найжахливішого пекла людського буття. Тож тому, хтонебудь мав до діла з людьми духово до дна розбитими, знає, що в дійсності тільки Христос вміє промовляти до них про них самих і про їх справи; чують бо, що Христос сходить направду в жахливе, найглибше пекло їх душ, і що тільки Він називає поіменно найпотайнішу їх тугу за вищим життям. Так слід розуміти слова, які *Тома Кемпійський* вкладає в уста Ісуса: „Я — найдальший і найближчий!" Тих усіх теоретиків дочасности слід би запитати: чи ви тими своїми теоріями спасли вже коли яку заблукану душу? чи ви життю віддали тих, що їх розчавила доля? чи вправили в рух убезвладнену паралічем їх волю? навернули впертих, а розпачливих привели знову до радости життя? Одначе так питати, значить уже воднораз відповідати.

6. ПОВОРОТ ДО ХРИСТІЯНСТВА.

„Кликав ти голосно і проломив огороджену глухоту мою".

Св. Августин: „Визнання".

Отже якщо не змисл дійсности, але саме недостача того змислу віддалила новітню людину від християнства, то річ ясна, що поворот тієї відмовленої від християнства душі буде лише настільки можливий, наскільки вдасться нам нинішню людину, перевчену або збаламучену тими ніби вченими фразами, привести знову до життя і до себе самої. *Св. Августин* так описує в своїх „Визнаннях" властиву проломову точку в своїм наверненні: „Ось уперше спрямував я очі до власного нутра". Одначе що ж спонукало його глянути у власне нутро? Просто те: чув тілом і душею, що поняття поганської фільософії не насичували його, не давали йому жадних сил, жадної розвязки, жадної батьківщини. Переконався, що значить бути людиною, мати сумління, пристрасті, тугу, любов, внутрішній

неспокій і гнів, а не мати жадної живої правди, щоб за її допомогою все оцінити, упорядкувати, заспокоїти. Тим самим шляхом піде й новітня душа. Мусить вона насамперед зазнати цілої новітньої порожнечі, покіль почує знову, що це людина, життя, та що діється з душею, коли не присвічує їй жадне віковічне світло. І аж тоді буде можна прийти їй з допомогою. Бо передтим не знає вона зовсім і не розуміє, про що з нею говориться. Хотівши новітню людину впровадити в Христовий світ, було б помилкою навязувати до новітніх понять. Навпаки, слід її скоріш відводити від них, а спрямовувати до глибоко засипаних прапереживань живої душі, як це чинили колись перші апостоли поган, що намагалися видобути на яву „свідоцтво душі" і на ній сперти свідоцтво нового пізнання.

7. ПОГАНСЬКА ДУША І ХРИСТІЯНСТВО.

Освічений поганин був без сумніву куди ближчий до християнства, як перевчена новітня людина. Тоді, коли ми нині живемо цілковито думкою про опановання зовнішнього світу, світська старинна мудрість займалася передовсім великим питанням володіння духа над звіриною у людині; тому то перші християнські апостоли могли постійно покликуватися на ту підготовну працю і доказувати, що християнство куди вищими засобами доповнює тільки те, що вже старинний світ глухо прочував. Аджеж уже в плятонській фільософії вища істота людини зосереджується сама в собі і напомацки шукає свого вищого добра, аж ось зявляється Христос і тому духовому „я" дав цілковиту певність напряму й мети, так що відтоді та духова істота могла вже із законодатною силою вступати в життя, не боячись, щоб самозатратитись у нім. Вже дух Плятона прочував, що божество мусіло б у житті зовсім інакше обявлятись, ніж звіряча істота, а Христові Страсті сповняють те прочуття і замінюють його в промінне світло.

Те відношення передхристіянського світу до Спасителя висловлювало християнське мистецтво нераз у глибоко символічний спосіб. Так напр. один фреск Фра Анджеліка в манастирі Сан Марка унагляднює появу Христа в передпеклі; бачимо, як Христос дістається до „передпекла", до великих релігійних постатей передхристіянської доби, як кришить залізні брами, як море світла розливає в пітьмі, демони уступають геть, а Спаситель промінним рухом простягає руку, і ось із усіх боків зближаються до Нього ті, що думкою своєю і вчинками прочували вже Його й ішли до Нього; аж тепер діло їх життя набирає вищого змислу й доповнення, аж у Христі віднаходять себе самих, а сам Христос вяже таким чином свої страсті і смерть та своє спасенне слово з цілою попередньою працею поколінь і вплітає свою науку в ґрунт цілої минувшини людства. Той образ це воднораз символ сутнього відношення поміж християнською правдою і цілим поважним поганством, символ, який ґоворить, що християнство це не протилежність старинного погляду на життя, а його виповнення і корона.

Старинність знала щоправда різні високі чесноти, був у ній могутній гін визволити людину зо змислових пут, але все те було ще тільки мозаїкою, бо недоставало їй живої односити, в якій кожна

однобічність знаходила б свою противагу, а все від найвищої правди отримало б свою міру й місце в загальній єрархії вартостей. У Гомера боряться і глузують із себе боги; подібно й у старинній душі боряться з собою різні чесноти: ось Арес і Атена, відвага й міць духа, сила й ніжність, ще не зіллялись із собою в гармонійнім співдіянні. Одначе якраз тому, що поганство так зусильно борикалося в собі з тим завданням, показалося воно так глибоко вражливе на його християнську розвязку.

В тім також дусі і Мікель Анджельо зобразив у своїх фресках у сикстинській каплиці, як ціла попередня бувальщина неначе працювала на Христа, як аж у Нім хаотичні пошукування і спекуляції дійшли до небесної ясности і простоти, як у Нім усе, що відокремлене, вяжеться в живу цілість, усе, що частинне, доповняється, а все, що позірно виключається взаємно, стоплюється в чудову одність.

Також великі грецькі трагедії засвідчують, як дуже зближається до християнства неперемудрована душа, коли тільки заглибиться в трагізмі життя і почне шукати в ньому виходу й визволення. Дивімся, як у „*Хоефорах*" *Еврипіда* людина, опутана демонічними силами людського роду, простягає руки до богів і благає спасення, а понад усе усвідомім собі, скільки глибокого християнізму (в протилежності до новітньої баламутности) є в тім високім гніві, з яким *король Едип* повстає проти Долі. Ось, коли, нагло прозрівши, знущається над своїм власним тілом і життям, то це вже направду не „монізм", але якраз „дуалізм"; будиться тут дух проти життя, а сумління бунтується проти природи і призначення. В несамовитості Едипа, спрямованій проти себе самого, вища особовість зриває свою одність із силами природи й оповіщує суверенність своїх власних прав і потреб. Справді в суті речі, чи не пробивається вже тут могутність і певність та самопочуття християнського сумління? Чи внутрішні переживання неодного новітнього навернення напрочуд не подібні до того страшного прозріння короля Едипа?

Ось кілька рядків із звідомлення швайцарської Армії Спасення про одного наверненого вломника: „Коли його останнього разу випустили з дому поправи, уплянував новий влом; одначе по дорозі до того дому почув спів в льокалі Армії Спасення і ввійшов до середини. Тут потряс ним просто дух Божий; з жахом побачив перед собою цілу свою минувшину й ото ще на тих самих зборах передав свою душу Богові і став новою людиною". Коротке це звідомлення, порівняне з тим, що ми сказали вище, може унаглядним нам споріднення між софоклевим і християнським духом.

8. КОРОЛЬ ЕДИП І ХРИСТІЯНСЬКИЙ ДУАЛІЗМ.

Хто це король Едип? Король Едип — людина, що в сутіні духа й у глухім напорі життєвих гонів попадає поневолі в матню вчинків і звязків, найбільш суперечних із наказами розбудженого й просвіченого сумління. Людина стає нераз несамохіть винною у зовнішнім і внутрішнім упадку свого ближнього чи смертельно ранить чиюсь душу, сама не знаючи про те. Або теж живе у зовсім фальшивих і викривлених взаєминах зо своїми ближніми та цілу будівлю свого життя будує на блуді чи грабежі, також про те не відаючи. Проте

вищий світ не дозволяє гратися з собою — чуми, що вилягається в багні наших протиприродних чинів, не відженеш, і так наспіває день, коли доля, ніби тяжка, руда, вагітна бурею навала клубиться проти того невинно винного і його приспаної совісти.

Несподівано в глиб тьмяної душі проходить промінь пізнання і ось людина починає бачити ціле своє дотогочасне буття та поступовання і оцінювати в зовсім новім світлі; будиться зо сну справжнє життя його душі, з володарською міццю підіймається душа проти тупої і глухої природи та карає її нечуваним каяттям; пробуджений виколює свої очі за те, що не бачили, що бачити були повинні — хватає мандрівний кий, покидає все, що було, і з палати своєї вини іде в світ.

Хто ж це Йокаста, що кричить: „Нещасний, перестань питати!?" Йокаста — глуха природа, що ворохобиться проти світла згори і проти його осуду. Йокаста прагне темноти й оман. Бездумним видається їй усе, що тільки непокоїть змислове життя і хоче його піддати законам іншого світу.

Одначе король Едип не зважає вже на слова Йокасти, чує він тільки слова Тейрезія; бо ж лише нижча людина викрикує враз із Йокастою проти правди й не хоче пізнавати, каятись ані покутувати, єднаючись далі з цілою своєю тупою бувальщиною. Слово „вина", що аджеж походить із найвищої, нам даної, життєвої сили, саме з сили внутрішнього відродження й обнови, це слово видається їй замахом на її життя, чимсь злим і глупим; почувалася б добре аж тоді, коли Тейрезій впав би мертвий, а всяке переслухування природи духом скінчилось би таким чином на завжди.

Король Едип дає свідоцтво, що заповідає Христа. Людина, що за всяку ціну хоче бути чиста й сама осліплює себе, щоб на сліпу природу вилляти гнів дратованого сумління, заповідає вже Того, що воскрес — Пана життя і смерти!

9. ПОГАНСТВО І НОВІТНІЙ СТАН ДУШІ.

Може ніщо так дуже не знаменує того тяжкого хоробливого стану, в якім є новітня душа, як те, що в протилежності до старинности, особливо вже смеркаючої старинности, почуття вини стало для неї таке нечувано чуже. Коли потреба зовнішньої чистоти зросла у новітньої людини надзвичайно, потреба духової чистоти занаділа в ній сливе зовсім. З тим станом душі порівняймо настрої, панівні в стариннім Римі, як їх нам описує напр. *Буркгардт* у своїх *„Часах Костянтина Великого"*, а особливо ті очищальні культи, що так дуже тоді розповсюднились, виявляючи глибоко притаєне почуття вини у тогочасних людей. У новітньої людини натомість залишився заледве слід із тієї потреби. Замість неї має вона свою психоаналізу, яка тільки позірно намагається очистити душу, бо в дійсності не має вона жадного ідеалу, що осуджує, ані якоїнебудь віри в закони невидного світу. Психоаналізі йде тільки про те, щоб усунути прикрі внутрішні опори, а надто ще, щоб заглянути цікаво в досі замкнені світи; натомість не багато у ній намагання справді очистити душу.

А проте прийде час, коли новітня людина тим палкіше відчує живу правду і тим легше усвідомить собі своє невисказне внутрішнє зубожіння та безсильність, чим безоглядніше затратиться в зовнішнім світі і чим глибше зануриться в усіх штучностях і фальшах новітньої фільософії.

Вже тепер у поважніших вдач жадний внутрішній досвід не такий сильний, як свідомість, що завдяки новітнім поглядам на життя з тією їх баламутністю і відсутністю всяких високих ідеалів людина дуситься в нечистоті і глибокій двозначності цілої своєї волі та піддається невпинній спокусі потурати собі і підчинятися тиранії сил, що остаточно наповняють її глибокою погордою до себе самої. На одному з останніх психольоґічних конґресів оповідав один учений, обговорюючи проблєму „навернення", що раз, коли купався, майнула йому несподівано думка: „А чи ж я також чистий у собі?" І те питання мало розбудити у нім знову ціле поховане вже життя його душі. Тільки коли так внутрішньо прочуняє новітня людина, а не коли появиться якесь нове таємне знання чи культ духа, можна ожидати її спасення та обнови цілої нашої культури: ворохобня проти себе самого, боротьба з собою, самовідречення і самосуд замість самоприкраси й усевиправдування — ось справжній людський поступ і культура особовости супроти насилля зовнішніх життєвих чинників, ось щире і справжнє визволення духа. А коли в новітній душі пробудиться раз потреба такого внутрішнього розрахунку, тоді нестримно вже прийде зрозуміння християнства з усіма його містеріями, як „всемогутньої" потуги внутрішнього очищення. Тоді також людська душа, пробуджена в собі, перейде до денного порядку над усіма плиткими й водністими поясненнями й перетворюваннями тих містерій та віднайде знову Богочоловіка й повірить, що тільки Він сам один може злучити небо з землею.

10. ХРИСТОС У „БОЖЕСТВЕННІЙ КОМЕДІЇ" ДАНТЕ.

Вже в найдавніших версіях переказу про Парсіваля зустрічаємо оповідь про відкриту рану Амфорта від святого списа. І що ж зясовує та рана Амфорта? Зясовує вона той роздвій, що його внесло християнство в людську душу. Бо ж із часу, коли зявився Христос, коли довершив свого діла і вщепив свій взір людському серцю, годі людині жити й думати так, як вона жила й думала передтим. Знає бо вона про щось, чого давніше не знала, знає, як повинна жити, а тому годі їй уже втопитися цілковито в нахилах своєї природи, вогненним пятном вириту має в своїм сумлінні свідомість вищих призначень, тож в упадку мусить відчути зраду своєї справжньої істоти й призначення. Сповнений сон про досконалу людину загріває її невпинно, щоб ішла наперед, вириває її з безтурботної дрімки самозадовілля та загострює в ній самопізнавальний і самосудний змисл. Словом: влучив її святий спис і не знайде вона вже тепер спокою, покіль не виросте понад себе й не почне жити й діяти за божим зразком.

Та нова й жива мета, дана, хоч зовсім не накинена людині, тому що означає адже сповнення її власної найглибшої туги, відкриває перед її душею неожидану передтим перспективу розвою

і визволу. Ось стало для неї можливе щось, що не було ще можливе для старинної людини, саме вона може необмежено визволитися з пут одідиченої природи, вини, промаху й того всього, в чому старинна людина бачила виключно темне й неминуче фатум, що чигає на неї.

Ніде може не зображений той вплив Христа, що визволяє і веде вгору людську душу, з такою наглядністю і з таким глибоко пронизливим знанням душі, як у *„Божественній Комедії" Данте.* Виступає тут у найчистішій постаті сама суть християнського погляду на світ у протилежності до погляду космічного. Космічний погляд стежить закони розвою і засади зросту матерії, намагається окреслити ті закони на основі обсервації найпростіших форм і ходів життя та підтягнути під той матеріяльний порядок також і людину. Християнський же погляд поминає найнижчі ступні буття, а розважає передовсім найвищі життєві форми, виявлені в людині: закон духового розвою цілого людського життя пізнає в світлі Богочоловіка і Його Чину та з того становища схоплює змисл цілого сотворення і дійсність надзмислового світу. Ясна річ, один спосіб думання не виключає другого, одначе для живої людини вияснення найвищого й найдосконалішого життя на землі куди важніше й пекучіше, як знання про празвірята — навіть для науки про життя випливають з того куди сутніші висновки, як із дослідів над нижчими формами, які вияснити й розуміти найглибші умовини їх буття можна аж з того вищого становища.

І це саме — незрівняне в Дантовій поемі, що вона сповіщає Христа не згори, а немов здолу; бо свідчить про Нього як про своє життя і сповнення заблукана й знасилувана людська душа з глибини своїх найжахливіших терпінь. Спаситель виступає в тій поемі не тільки як пророк і учитель людства, але являється і як закон та мета душевного розвою. Смерть і життя душ міриться ступнем віддалі від Нього і ступнем болю, який спричинює та віддаль людині. Його величний взірець сходить глибоко в глухоту самої природи, в тьму відвернених від Бога прямувань та спричинює, що навіть найнижче царство дрижить у своїх основах, чуючи присутність Божої волі. З того часу царство душ опановує якийсь невпинний неспокій і безконечний гін вгору, а в живій істоті будиться якась зовсім нова, полумяна туга за віковічним Словом Сотворителя. І ціла та невидна подія в царстві внутрішньої людини, схоплена у найглибшім видінні і найглибшім переживанні, виявляє тепер суть і змисл цілого космосу в цілком новім світлі та підпорядковує з незнаною передтим виразністю зовнішній світ внутрішньому.

Прийде час, коли всяке знання про матерію життя перестане супротивитись християнству, а скоріш зігнеться перед тим, що релігія і наш внутрішній досвід говорять нам про історичну й космічну тиємницю Христових Страстей — час, коли вже ніхто не стане перечити, що Переможець світу відкрив нам водночас суть і закони життя в цілій його розтяглості, від найнижчих до найвищих ступнів, куди глибше, як колинебудь потрапила чи потрапить зробити це біольоґія*).

---

*) Найновіші погляди фізики та інших природничих наук доказують, що такий час уже поволі починається. Ближче про те див. в книжечці П. Ісаєва: На перекрою двох епох, вид. „Дзвони", 1938, і в числах „Дзвонів" за 1937.

11. ХРИСТІЯНСЬКА РЕЛІҐІЯ І ХОРЕ ЖИТТЯ ВОЛІ.

Описали ми вище суть новітнього протихристіянського стану душі. Дуже знаменне, що численні люди поважної думки з-посеред тих, які мають до діла з жертвами того стану і які приневолені призадуматись над добором доладних лікувальних і зарадних засобів, отже передовсім новітні лікарі нервових недуг, мусять крок за кроком вертатися до старих релігійних правд — а то в послідовності самої психотерапевтичної засади. Бо здорових можна дурити фразами, одначе хорого можна лікувати виключно живими силами. Чим Христос для людської душі, показується тут нам із зовсім іншого боку.

Духове лікування нервових недуг виступило вперше в постаті гіпнози, одначе в ній духова особовість була зовсім вилучена. Далі появляється т. зв. „суґестія на яві" в школі з Нансі, а в ній віджила знову дисципліна волі із стоїцької фільософії. Лікарі нервових недуг почали писати про „самовиховання". Одначе чому ж Стоа не вміла вивести душевного життя з розстрою і розкладу? Чому перемогло оконечно христіянство? Із психотерапевтичного становища слід відповісти: по перше тому, що „воля" — функція куди складніша, ніж це собі уявляють однобічні ґімнастики волі. Воля потребує могутньої інспірації, щоб бодай до деякого тільки ступня запанувати над орґанічними й духовими опорами. А де ж знайти нині ту інспірацію? По друге ж: свідома воля не в силі взагалі сповнити все, особливо, якщо йде про нервовий стан. Бо часто не боротьба з подражненнями, а якраз енерґійне відвернення душі від площини, на яку діють подражнення, творить тут сутню допомогу. Тож слушно завважило багато лікарів нервових недуг, що якраз та т. зв. „фільософія дочасности" доводить нервову систему до хороби, бо звертає людину виключно до земних речей, через що земні враження й переживання набирають просто руїнницької сили. Давний же, релігійний погляд на життя відбирає зовнішнім речам їх надмірну вагу і приспособлює людину до того, щоб із перешкод і опорів добувати внутрішню користь. В тім сенсі названо біблію „підручником гіґієни нервів" і в тім також сенсі повторяють дуже часто такі Христові слова: „Боїтеся світу, тож будьте спокійні — я світ переміг".

Релігійний лікар віднаходить у своїй традиції всякі потрібні йому лікувальні поняття. Натомість сучасний нерелігійний психотерапевт знайдеться зараз зо своєю методою психічного лікування в дуже труднім положенні. Звичайно починає він із великою самопевністю застосовувати свою психічну методу до нервових схоровань і забурень, намагаючись дуже енерґійно переконати хорого про силу духа над тілом, одначе зараз доходить до того, що властиво не має жадних глибших духових умовин, щоб впоїти хорому ту віру. Бо і як же то пацієнт має за допомогою духової сили опанувати свою нервову систему, якщо якраз лікарі впевняли його завжди, що т. зв. дух це ніщо інше, як тільки функція нервової системи. Якжеж він має енерґією лікувати свою нервову систему, якщо та т. зв. духова сила сама — тільки витвір його хорої нервової системи?

Лікар нервових недуг мусить таким чином зрозуміти, що на

те, щоб духова сила в людині відкрила найглибші джерела своєї енергії, треба насамперед до неї самої застосувати окрему лікувальну методу.

Психотерапевти густо-часто забувають, що іннервація волі залежить вирішно від того, які зображення має людина про суть і походження своїх духових сил, як також взагалі про ролю духа в усесвіті. Увесь досвід, як пригноблливий, так і підбадьорливий, що його набирає людина в духовім змаганні з собою самою та з зовнішнім світом, вимагає глибшої інтерпретації, якщо його духове діяння має осягнути цілковиту певність у стосованні своїх сил, підважуванні опорів і в пізнаванні своїх найглибших джерел. З того становища значення християнських релігійних понять являється в зовсім новім світлі. Тільки вони мають просто незрівняну силу витворювати між духом і тілом справді здорове відношення. Зважмо перший зараз розділ віри: „Вірю в єдинаго Бога Отця, вседержителя, творця неба і землі”; розділ цей каже нам, що не матерія всемогутня, а що все від духа походить і стається. Та віра зміцнює енергію цілого мозкового життя. Ідея Бога для творчої і кермуючої діяльности духового чинника в людині — це чи не важніше ще заложення, як анатомічне і нервове підложжя.

Одначе, хоч це таке важне, щоб психічно чи нервово хора людина вірила у всемогутність Бога, а перестала звеличувати всемогутність матерії, проте нерозвязане залишається ще одно дуже важне завдання. Бо саме в тій своїй духовій боротьбі страждальна людина питає: „І як же це я маю в живий спосіб злучитися з Богом? Як маю направду схопити духа й урухомити його в собі? І що це взагалі дух?” Як настирливо насуваються ті питання, бачимо з ось таких стверджень Ойкена (Eucken): „Отже з кінцем 19. століття, по всіх досвідах минувшини, посеред цілої повноти культури, відчуваємо сильне враження загальної непевности, темноти і пустки духового життя. Працюємо й працюємо без кінця, а не знаємо, пощо. Чуємо щоправда, як говориться водно про духові завдання, духовий розвій, духову велич, тощо, однак як тільки спробуємо устійнити поняття духа й видобути з нього точніший змисл, вмить розпливається воно в якійсь мрячній далі”.

Та увага дозволяє нам знову зрозуміти глибокий змисл слів *св. Івана:* „Син, що був на лоні Отця, Він Його вияснив”. І мова тут не тільки про якесь духове „вияснення”, але про унаглядлення Його прикладом, про перенесення Його в „моторичну” царину. І тільки таке переложене християнство на конкретну мову може хорій духово людині принести полегшу в її справжнім терпінні. Бо хоч такий хорий уже вірить в духа, то проте дух і матерія в нім іще розділені, а його воля не має сили, щоб дати перевагу духовому світові в земнім орґанізмі. Отже так душа далі виповняється без спротиву змисловими імпульсами й вимогами, а віра в Бога тільки ще більш її мучить і коле, роздвоює і пригноблює, а не показує їй, як можна „психодинамічно” наслідувати. Той розділ і розлад між духом і матерією, це явище загальнолюдське, проявляється сильніш у людей нервово й духово звихнених, або дідично обтяжених. Що більше вглибимося в суть того роздвою, то ліпше зрозуміємо, яке значіння для внутрішньої односги людини має Богочоловік. Одначе мусимо

собі усвідомити, що суть хороби тут не в якійсь відсутності вищих доцільних понять, а у відсутності іннерваційної сили, що могла б ті вищі доцільні поняття перенести в життя волі. А те недомагання знову не в фізіольоґічній хибі, тільки в недостачі живих і високих понять, спроможних зрушити волю і творче діяння Бога в земнім тілі і житті. В такім стані душі тільки приклад Богочоловіка може зробити чуда. І тут власне виявляється — як це ми вище зясували — діяння тієї божеської сили, що не згори наказує і взиває, тільки немов втілюється в саме орґанічне життя, підіймається всієї муки світу, співтерпить враз із сотворінням усю його недолю, але вкінці повертається непорочна знову до вічности. Христос втіляє нам всюдиприсутнього й усемогутнього Отця в самій центральній нервовій системі світу, дає нам немов новий мозок, яким кермує не кадовб, а Бог. Христос не лише підносить духа до найчистішої свідомости мети, але з нестримною силою втискає назад до матерії життя і прищіплює його стрижневі волі. Тільки Христова міць може усунути хоробливий безвлад духової іннервації і розділ між знанням та виконанням. До того нового стану, що так повстав, відносяться слова *Толстого:* „Христос повчає людей, що є в них щось, що підносить їх понад це життя з цілою його метушнею, ляком і радощами. Хто вглибився в Христову науку, чується, як птах, який досі не знав, що має крила, а ось тепер розуміє, що може літати, бути вільним, та що вже не потребує нічого боятися".

Пробували ми вище оцінити значіння богочоловічої містерії зо становища патольоґічного розладдя волі і духового розстрою. Все ж для читача не тайна, що властиво ми всі хворіємо менш чи більш несвідомо на нездужливий недоволод волі. Бо подібне іннерваційне загамовання, що проявляється напр. у деяких нервово хворих як острах перед простором, опановує нас усіх, якщо йде про те, щоб провести в життя ліпші наші засади й переконання. На кожнім кроці трусливі ми і здержливі, бо боїмося впровадити духа в дійсність і піддатися кермі божого первня замість звірячого. Такий же роздвій веде остаточно до хороботворчого „короткого сполучення" всіх наших іннервацій. Направду, ліпше не мати вже жадних вищих засад, ніж, маючи їх, не триматись їх у житті. Політик напр., що обходиться зо своїми супротивниками зовсім незгідно зо своїми християнськими переконаннями та поступає тільки згідно з похопами звірячої боротьби за буття, подібний до неврастеніка, що більше, сам себе підготовляє до неврастенії, не дозволяючи свому особистому життю проявитись в вольових актах. Якщо *Берґсон* звертає увагу, що наш мозок тільки дрібну частину цілої нашої активности переносить інстинктовно в „моторичні рами", саме тільки те, що відповідає немов найнагляднішим потребам людської боротьби за буття, то таким чином описує він водночас загальну траґіку чинної людини, яка в хвилині, коли прийдеться їй практично вступити в життя, звикла стримувати в собі свою найглибшу особовість. Висловив це і *Мікель Анджельо* в своїм памятнику Медичів: у стіп енерґійного мужчини лежить жіноча постать, що заснула. Це значить: коли будиться у нас енерґія, тоді засипляє те тонше життя нашого сумління, те „вічно жіноче" в нас, а потім ідемо вже за голосом наших найбрутальніших нахилів. І ось у такій хвилині

видається нам, що ми активні, а в дійсності стали ми зовсім пасивні. І тільки в такому стані глибша людина — здібна зрозуміти Богочоловіка, себто той нічим власне негамований уже перенос божого духа в людське вольове життя.

Подібно і в оповіді про *Спокушування Христа* нижчі життєві енерґії готові до послуг найвищій силі духа, обіцюючи їй зробити її „енерґійною" і віддати владу над цілим зовнішнім світом; одначе на те дістають відповідь: „Іди геть, сатано!" Себто в діянні Христа найчистіший дух пронизує всякі людські порядки, потрясає людством до глибини, наповняє собою всі дії світу й утверджує в душах царство можніше за всі володарства землі — а це все зовсім без жадного договору з інстинктами світської енерґії. А нам навіть тоді, коли оживляє нас найвище надхніння і мета, грозить постійно небезпека, що послугуватисьмемо первісними й механічними силами зо сфер нижчого світу: „Не знаєте, чийого духа ви є!" Душа запродується раз-у-раз чужим життєвим силам, щоб тільки з тим більшою енерґією здійснити у виднім світі свою власну вимогу, замість, щоб ту енерґію черпати зо своєї власної найглибшої істоти, бути незломно вірною тій істоті і так впрягати сили світу у власну службу. Бо йнакше світ завжди вкінці затріюмфує над душею, подібно як у знаних байках чорт завжди вкінці пориває душу, яка, щоб мати успіх у житті, користала з його послуг. „А Слово стало тілом" — у цім якраз ствердженні та у живім взорі, який Воно вказало, відбуваються дії світу, а воднораз дано смертній людині джерело, з якого крім віри в Бога-Отця і Сотворителя може вона черпати найконечніше в цім житті світло та найконечнішу на цій землі силу.

Українською мовою оформив:
П. Ісаїв.

Юрій Липа

КИЇВ, ВІЧНЕ МІСТО

I.

Симон, чорноризець Печерської Лаври, вмер у 1226. році. Нам зісталось від нього кілька дрібних літературних речей, а між ними лист, писаний до ченця Полікарпа, може його приятеля.

Лист вислано здалеку. Здається, Симон не покинув самохіть Печерських келій. Певна гіркість може й особистого характеру звучить у словах листа: „Печерський манастир, як море, — він не тримає в собі нічого гнилого, а геть відкидає його".

Симон пише листа до Руської Области. Це збірна назва для території, що сягала від Новгороду по Подоння, Тьмутаракань. Там жили люди близькі йому кровю і культурою, стояли міста-фортеці з близькими його вуху назвами: Полоцьк, Псков, Білгород, Іскоростень, Галич, Донець, там врешті — було тринадцять старих християнських єпархій.

Власне з чотирнадцятої єпархії, з „Суждальської Области", з єпархії варварів, з окраїни імперії пише Симон свого листа. Ця область гуртує найбільш чернецьких племен, з тих, що про них ка-

зав літописець: „інші народи, що дають Руси данину: Чудь, Меря, Весь, Мурома, Черемиси, Мордва, Перьм, Печора, Ямь, Литва, Земигола, Корсь, Нерома, Либь"... Симон живе якраз серед народу Меря, у Владімірі над Клязмою, на самій окраїні колишньої держави Мономаха. Від Владіміра — близько, як рукою сягнути, і до границі тої держави, до ріки Оки, де ще може вищились тоді потужні, муровані вежі влади Києва.

Може завдяки тим вежам і залогам, місцеві фінські народці по незліченних повстаннях почали називати себе „русскими людьми", т. зн. підданими Руси, васалями Києва, але вони були чужі руській культурі. Мабуть поза урядовцями і військом, що були нетутешнього походження, мало хто розумів мову вигнанця Симона.

Бо якраз про ті самі місця (Владімірщина коло Оки) шість віків пізніш оповідає в своїй історії Росії (том 2-й) історик Карамзин, що ще за часів його, Карамзина (кінець XVIII. ст.) — владимірщани мали багато висловів несловянських, і то дуже старих: замість *Бог* казали *слод*, *батько* — *хрутін*, *мати* — *міндра*, *сестра* — *шіктора*, та взагалі таких слів було ще й тоді „дуже багато". Зрештою, коли вірити історикові Соловйову, ці урало-фінці, саме в XII. віці почали засвоювати початки руської мови.

Симон був єпископом владіміро-суждальським і його завданням було навертати варварів з їхнім шаманством і мусулманством на релігію єдино правдиву, віру нового Єрусалиму, Києва. Попередники Симона, київські культуртреґери, нераз гинули тут мученицькою смертю, але він був щасливіший. Він, „грішний єпископ Симон", хвалиться, що завдяки йому у Владімірі і в інших містах вибудовано прегарні церкви, каже і про те, що „де тільки є села і міста, там по всій тій землі збирають десятинний податок" і знову скромно закінчує, а „тим усим володіє наша худость".

Але згадка про те все багатство йому потрібна лише для виразнішого контрасту. Він тужить за Києвом.

Він готовий покинути свою, одну з найбільших єпархій і служити, як чернець, ігуменові, щоб лише бути в Києві, а не серед тої варварії. „Кажу тобі, — пише до приятеля, — що всю цю славу і честь, що тут маю, з калом порівнюю. Кажу тобі, що волю сміттям валятися в Печерському манастирі і бути топтаним людьми, волю бути старцем під брамою всечесної Лаври і руки простягати. Краще було б для мене один день перебути в домі Божої Матері, аніж тисячу літ, аніж віки перебувати у цих селах!".

Презирство до варварів є в його словах і одночасно туга, божевільна туга за Києвом, Містом, Вічним Містом.

Бо за часів нещасливого єпископа Симона Київ, Urbs Ruthenorum, мав уже далеко більше, як тисячу літ. Початки ж міста губляться ще перед християнською ерою.

„Несподівано швидкий розцвіт київської культури самим зовнішнім заразливим впливом візантійської культури не можна пояснити... Київська культура, адже, зародилася не на голому місці — історія України почалася не в IX. віці після Р. Х."... *(Бунаков)*.

„Скитська держава, так само як і пізніша ґотська, були попередницями держави київської, як анальоґічні воєнно-торговельні політичні конструкції...

„Річ ясна, що східньословянська українська кольонізація, опанувавши ті місця в V—VII. віках, сама не могла сотворити тої складної, широко розгалуженої і незвичайно далекосяглої сітки торговельних зносин, в якій ми бачимо її в IX—X. вв.: до Єгипту, Сирії, Каліфату, Туркестану і т. д.”... (*М. Грушевський*, К и ї в).

Взагалі існує загальне переконання дослідників, що Київ мусів грати ролю першорядного міського центра довго до словянського розселення. Той центр виріс з перехрещування впливів Крети, Боспорського царства, грецьких кольоній, Дунаю, Ірану і Кавказу. Як культура скитів, сарматів і ґотів, так само й найстаріша культура — це південна культура, звязана передусім з Середземним морем.

Грецькі, кельтські, римські і арабські впливи прийняло войовниче племя київське, що полюбило поле бою й лови та не обтяжувало себе хліборобством. Ті поляни дуже миле й лагідне племя, як свідчить літописець, сам полянин, а як писали про полян чужинці — в високій мірі зухвале і розбійницьке племя*), розбудувало і змінило той Київ мечем і купецькими саквами.

Як Льондон в наших часах, так Київ в тодішніх, провадить війни тільки для забезпечення і поширення своєї торговлі і своїх торговельних шляхів. (Договори Ігоря і т. ін.). Аж перед упадком — міжусобиці і напади кочовників зміняють той образ.

Тітмар в 1018. році застає Київ велетенським містом із восьмома торговицями, з 400 церквами і населенням „без числа”. З найдавніших часів Київ мав дуже важне торговельне значіння, а під час розцвіту своєї могутности тримав в своїх руках всю торгівлю сходу Европи, був світовим ринком в тогочасному сенсі того слова. Його торговельному значінню відповідали його розміри й заселеність. „За дуже правдоподібними підрахунками, кількість мешканців його доходила до 100.000 людей, отже небагато міст Західньої Европи могли конкурувати з ним в той час”. *(О. Андріяшев)*. Літопис, оповідаючи про пожежу Києва в 1124. р., подає, що тоді згоріло 600 церков. Не дармо мандрівник, Адам Бременський, називає Київ в XI. столітті „суперником константинопольського престолу”. На площах його стоять мідяні статуї, височаться палати...

Багато можна б написати і про багатство великих князів (згадаймо хоч би три палаци Володимира в Києві, Вишгороді і Білгороді) і окремих купців (льохи одного з них мали в собі самого меду — вісім тон, як згадують сучасники), — але не це було найцікавіше у Києві.

Подив викликає х а р а к т е р б у д і в н и ч и х Вічного Міста.

II.

Несправедливі і понижальні постаті малювали й описували російські мистці замість русичів-киян. Ті важкі, присадкуваті, пудоваті богатирі Васнєцова, з тупим, московським виразом нічого не мають спільного з духом будівничих, що закладали могутню, европейську державу.

---

*) Ще й тепер повторюють чужинці: „гето било купецько-разбойніцкає племя, якоє апроч вайни, разбою і прадажи... нічим іншим не займалося” (В. Л а с т о у в с к і, Гісториа беларускай крыускай кнігі, 1926. Кавнас).

Вони не могли бути важкими, ті люди, що легковажили всі дари, а лише за зброю і за коня дякували. Границі їхньої держави були далеко одна від одної, і часто загрожені. Округлі вежі Києва ще й тепер виростають перед очима мандрівця десь у поліському містечку, важко сцементовані „з рядами вузьких стрільниць, суворо прості і циклопічно масивні" *(Б. Ольхівський)*. Тоді ті вежі треба було вміти поставити і вміти оборонити. І легкі дружини киян пересувалися, як треба було, і до верхівель Дону, і до побережжя Балтії та Білого Моря (Олонецьк засн. в XII. ст.), і до карпатських гірських Кобаків, Города й Тюдова, а інколи то йшли „аж над Дунай — сімсот молодців, самих вибранців русовичів". Сягали і до своїх веж у Камянці Руськім (Литовськім), і до Чхова над Дунайцем. Втримували в своїй руці велетенську територію без догідних (поза ріками) доріг, втримували міцно і довго. Імперія київська існувала пять століть. Не дармо в її духову красу задивлялася короткотривала імперія росіян (1709—1917). Бо в тодішніх часах для збудовання і втримування такої імперії треба було незвичайної волі, незвичайної енерґії і незвичайної швидкости чину. Була вона два і пів рази більша від сучасної етноґрафічної території українців, величина її просторів дорівнювала третині просторів римської імперії.

Натискові цілої Азії протиставились люди Києва — і непокірним варварським племенам обапліч, і широчині простору власної держави. Зухвалість неабияка. Про той дух ще по північних, по західніх закутинах земель старого Києва співають пісні й досі. В колядках, величаннях і піснях усе згадується й досі „гордих молодців з ясними шаблями", що „слави доходять". Це вони всіх татар топчуть бахматим конем, а всіх турків побивають булат-шаблею. Це вони нахваляються: „Пустимо стріли в німецьку землю. Німецьку землю ми звоюємо. І звоюємо, і зрабуємо". Це гречний панонько аж у Судомиру нараджується, „як воювати, на врага стати". Це їм сниться, що вони беруть „пів крілевства Польщі", а до Угрів по панну молоду їдуть. Це той „пан Іван" виїздить на море і „вдаряє з гармат, а в Царів-город". Нераз ті молодці „блудять 'к тихому Дунаю", або кажуть: „запустимося в московську землю, там заберемо все здобиченьки: сукна не міру, грошей не ліку!". Це ті молодці ловлять на аркан чужих царів і ведуть їх „в свою сторону, отцю на хвалу, панам на славу". Ба, і Рим їхнім гострим словянськоґотським очам привиджується:

„Ви, моє військо, смутненько не йдіть,
Кроком ступайте, Рим здобувайте!"
Він сам наперед як полем шмиґнув,
Як конем шмиґнув, аж ся Рим здригнув. —

Або кажучи за літописцем: „іде князь на гради їх...", а потім і „до сегодня платять дань", або просто — „і до сегодня под Руссю".

Той дух будівничих Києва був ще цікавішим у самому Місті. Культура київська розцвіла вже в X-му столітті несподівано і лишно та відразу стала понад культури сусідніх країв. Дослідники констатують, що „в сусідніх краях — в Польщі та Угорщині ще тільки пробивались перші промені західньої цивілізації... Культурні впливи йшли не з Польщі в Київську Русь, а з Руси до Польщі... Культура

норманська була нижча від культури київської". *(Бунаков)*. А що ж казати про інші краї? „Київська культура, цивілізація святкувала великі тріюмфи, розтікаючись по великих просторах східньої Европи, а потім і прилеглим азійським територіям розносили її київські руки"... *(М. Грушевський)*.

Таємниця вищости тієї культури була у людях, що її збудували, і в методах будови. Це не була племінна культура, і це не був розвій одного полянського кляну. Прегарна книжка проф. В. Пархоменка, історика-синтетика, („Початок істор.-держ. життя в Україні", Київ, 1925.) в цілій яскравості ставить справу підложжя культури Києва. Він приймає під увагу впливи від іранських і грецьких аж до латино-кельтської культури.

Ті ж, що почали розбудовувати культуру Києва, не були однородним племенем. „Полянсько-хозарська Русь мала характер далеко не племінний, а мішаний, войовничий" *(Пархоменко)*. Ще частіше називає новітній синтетик творців великого Києва „різноплеменною військово - торговельною орґанізацією". Говоримо про культуру і державу Києва, як державу і культуру Риму, культуру Міста.

Правда, інша синтеза культури Києва *(М. Грушевський*, Київ, 1926) підкреслює, що Київ був відбиттям і племени полян, але він став тільки „городом" полян, властиво не був їх племінним центром. Київські поляни прийняли в себе стільки різно-культурних і різно-етичних елєментів, що особливості того племени ослабли і в мові, і в обичаю, і, навіть, в фізичнім типі Києва. Київська мова, письменство, право, мистецтво стали загально-українські, більше — загально-імперські. Пізніші впливи, домішки, кольонії тільки довершували потужність довговікової, культурної геґемонії Міста. Вони „стирали з київського життя специфічне місцеве і сприяли розвиткові в нім більш широкого, універсального, що підносило те київське життя над тісні племінні межі, давало йому більшу широту погляду і розмах досягань". *(М. Грушевський)*.

Та широта світогляду і розмах досягань будівничих держави Києва ще мало доцінена сучасними українцями. Бо будівничі ті були наскрізь европейцями в будові, наскрізь представниками білої раси. В київській культурі і в київській державі були такі ж піднесення і упадки людських одиниць, як і в державі портуґальській, чи англійській. Експанзія новгородського патриціяту мала подібні прикмети до венецийської експанзії. Серця сучасних українців повинні так само міцніш битися на згадку про хрестові походи Києва на невірних (хоч би й радимичів чи вятичів), як бються серця анґльосаксів на згадку про Ричарда Львине Серце. Мабуть незадовго праці наших учених дозволять нам прослідити здивованими очима подорожі тодішніх купців до далекого Туркестану, Сирії, а навіть Індії...

Які б ми не приймали різнородні, а нераз суперечні теорії про державний устрій Києва, що їх подають Соловйов, Кавелін, Костомарів, Прєснаків, чи хоч би мішані, як Серґієвича й Ключевського, — найважніше, що стоїть над теоріями, — це п о т у ж н і с т ь к у л ь т у р н а й д е р ж а в н а її будівничих. Елєменти культури й елєменти енерґії та сили були нероздільні в тих людях, в тому скупленні творчих людей.

III.

Тепер, якраз приходимо до того, що повинно цікавити кожного дослідника української еліти: що ж єднало ті творчі одиниці? Що давало їм розгін, і відчування керми, і нестрим до будови й керми першої імперії на просторах: Ельба — Урал? Що давало їм віру в боротьбі з сотнями племен і народів довкола, від сетів і литовців аж до уральців і арабів? В чому була вісь духовости Міста?

Мусіла б бути така думка, така синтеза відчуття життя, що заступала б усі покуси відділення, приєднання до чужих вір і звичаїв, покуси вигідного життя серед туранських земель, чи потяг до високих місць у молодих, західніх державах. Мусіло б бути щось, що дозволяло тим людям так легко умирати під прапорами і знаками Києва?

Отже така легка смерть може бути тільки з переконання, що ніде життя не виявляє себе досконаліше, довершеніше, як у культурі і цивілізації Руського Міста.

Зрештою, уміння вмирати за щось своє — цього ще за мало в будові духовости. Духовість Києва мала в собі на початку вже зародки чогось, що приневолювало одиниці до, може, найтяжчого, до переборювання себе, до підпорядкування себе якійсь духовій і реальній єрархії. Найамбітніші постаті самохіть ставали щаблями єрархії, бо інакше та єрархія не була б довший час такою міцною. Мусіло бути глибоке і повне відчування постаті володаря в тих будівничих нової культури. Якийсь ідеал людини стояв перед духовими очима будівничих Києва. Ідеал, тип — такий сильний і такий виразний, що вони, живі люди, почували себе тільки функцією, рисою, однією з чинностей тієї Довершеної Людини, а цілий збірний орґанізм Києва, цілу його складну єрархію вважали за найвідповідніший вислів тієї людини.

Що ж стало віссю чинів „гордих молодців" Міста? Що уніфікувало його культуру? Який образ був в серцях тих, що здобували простори від сусідів, що обєднували собою велетенську територію київського володарства? На якому підложжі зріс той ідеал?

Про те свідчать найстаріші пісні і найстаріші документи Києва. Вияв душі Міста звучить у кінцевих словах трактатів князя Ігоря і Святослава з греками в 944. і 971. році. Зобовязавшись дотримувати договору, київські воїни, всуміш християни й погани, клянуться, що в разі зламання умови: „нехай вони не будуть мати помочі ані від Бога, ані від Перуна", далі, нехай їхня зброя, мечі й стріли обернуться проти них, а власні щити їх не заслонять, і вкінці найтяжче закляття: „і нехай будемо рабами в цім віці і в будучім".

Дослідники не звернули уваги на цю подробицю, а однак це здається перша згадка про характер будівничих Києва — оця грізьба, може більша від страху перед власною релігією, перед воєнними невдачами, грізьба невільництва для них, одвічно і довічно вільних!

І це препишне і глибоке почуття свободи, волі — лежить в глибині духовости Києва, Вічного Міста, лежить в глибині його

великої культури. Тільки при такім відчуванні світу можна накладати на себе найбільші обовязки, ставити завдання матеріяльні і духові, творити і здобувати.

Ця вольність була ще чимсь різним від вольности інших людей. Будівничі Києва знаходили утвердження своєї вибраности у власній релігії. Як погани, вони були внуками сонця — Даждьбога; пізніш як християни вони вірили, що треба тільки жити в любові між собою, а „Бог буде в нас і покорить нам наших ворогів". Здається, що ті воїни, князі і купці, вставши рано, за радою „Поучення Мономаха", віддавали „ранішню похвалу Богові, а потім сходячому сонцю", як вільні і вибрані улюбленці вищих сил.

Ченці Києва тільки підносять те почуття вибраности: аджеж відомо, що лямпада землі русичів висить перед гробом самого Господа, і в Великодню ніч вогонь з неба сам запалює ту лямпаду, а минає при тому лямпади від інших, гірших земель світу.

Мабуть ченці ж і взагалі християнство допомогло остаточно зарисувати ідеальну постать людини-володаря. „Поучення Мономаха", що в ньому сучасні дослідники знаходять відбиття моральних ідеалів іншого великого народу — британців, в простих словах дає нам той образ. Образ людини в „Поученню" — це вислід великої духової культури, це зеніт духовости Києва. Моральність „Поучення" має характер нормативний. Це — зразок і мірило.

Є в тім „Поученню" ціла людина, що кермує власною і чужою долею. Синтеза ідеалу на століття, синтеза з поганської віри в переможця, і з християнської віри в загально-людське. Є там пристрасні речення про лови, що, як каже історик, „впродовж багатьох тисячоліть наклали на психіку русичів незмінний вислів" *(Келтуяла)*. Є й такі слова, що зичливо відкривають усі людські слабості підвладних на війні і в спокою, є слова і про людські слабості самого володаря. А поза всіма цитатами з релігійної літератури і бідканням над короткістю життя людини, — виступає одна думка: будь хоробрий і перемагай життя у всіх його проявах.

Минуло кілька століть. Ті русичі-кияни, певні своєї свободи, сильні вірою у власну вибраність і довершеність своїх ідеалів, зробили багато для своєї країни, що сталась „відома і слишима всіми конци землі".

Потім в половині XIII-го століття, коли вже настали гірші часи, роздумує десь на вигнанні киянин, як то в границях „від угорців і до поляків, від чехів і до білорусинів, від білорусинів і до литвинів, від німецьких земель і до карельців, а звідти до Істюга, до хвилястого моря, а від моря до болгарів, буртасів і черемисів та мордви — все було покорене Богом християнському народу і великому князю київському". („Слово о погибелі руськия землі"). Згадує, як сиділа тоді тихо Литва в своїм болоті, як покірно платили данину народці над Волгою і Окою, як боялись походів Києва німці і угорці, а навіть сам Константинополь платив окуп володареві Києва.

Незвичну красу на землях Києва, в їх озерах, ріках, горах і дібровах знаходить сучасник. Подиву гідне те все, і подиву гідні ті, що панували над тими землями — „князі могутні, бояри шляхетні і премногі достойники", й інші будівничі Міста.

Тепер, коли по поході татарів ясно стало, які великі сили стримувала, які гострі суперечності рівноважила самим існуванням імперія Києва, огортає його одне почування, — *подив.*

IV.

Похилилися київські білі корогви з червоними бунчуками, і все слабіше тримали свої пурпурові щити оборонці Києва. Як фанфара розпачливої боротьби звучить тодішнє „Слово о полку".

В татарському літописі мурзи Мурата є відомості про рр. 1240 до 1241. Сказано там, що син Джинґісхана, Джунджіхан, покорив край Сиґнак, Хорезм, Дешт-Кіпчак, Україну, Крим, Валахію, Трансильванію, Угорщину, Польщу й інші землі. Краї ті передав Джинґісхан синові Джунджі-Батиєві, як улус, приділ.

Не так давно, — завдяки тенденціям чужинних істориків, уважали за факт повне спустошення Києва і дооколишніх земель після татарського погрому. Потім київська „пустеля" почала ніби потрохи залюднюватися кольоністами — на думку одних учених (польських) з Польщі, на думку інших — з Галичини й Волині. Ще інші (російські) хочуть відшукати сліди масової міґрації киян і взагалі русичів на північний схід, до московських земель.

Тимчасом мандрівець шість-сім років пізніше, по погромі Києва, хоч і віддає у своїх записах пригноблений настрій киян, але одночасно нотує зустрічі з київськими боярами і вельможами та велику кількість купців з Польщі, Візантії, Австрії, Італії і Франції *(Пляно-Карпіні).* „Звернім, нарешті, увагу й на те, — каже історик, — що розславлена руйнація міста не зачіпила ні Печерського манастиря, ні св. Софії з її славнозвісною „Нерушимою стіною", ні багатьох інших церков і манастирів". *(О. Андріяшев).* Взагалі роля Батия в занепаді Києва трохи перебільшена. Адже нищення Києва відбувалося, хоч може і в менших розмірах, але й давніше, в 1169. і 1202. рр. „Багато Київ пережив руйнувань, але ту ролю, яку накидували Батиєві, з далеко більшими підставами треба приписати татарським погромам XV. віку — Едігея й „перекопського царя" Менглі-Гірея". *(Ф. Ернст,* Київська архітектура XVII. віку). В 1416. р. Едігей жорстоко спустошив Київщину, спалив Київ та Київо-печерський манастир і „від того часу згубив Київ свою красу" — пише автор Густинського літопису в полов. XVII. віку, а аж в 1482. Менглі-Гірей остаточно нищить Київ, як місто. В 1493. р. людність Київщини вперше ставить сама опір татарам, але це вже початок нової доби історії України.

Зрештою, якщо б ми прийняли тезу російського історика С. Соловйова, його протиставлення міцноти західнього будівельного матеріялу — каменю, і нетривалости руського матеріялу — дерева, то й тоді Київ, а за ним і Новгород чи Псков не різнилися б під тим оглядом від великих міст заходу, тобто мали якусь кількість камінних будівель (знаємо про кільканадцять церков у Києві). Знаємо зрештою хоч би й про пожар Льондону в 1212. р., що цілковито спалив це деревляне тоді місто.

Річ не в спалених і зруйнованих дільницях. Адже Батий нищив три роки Угорщину, але вона відродилась; не менш жорстоко

поводився і в Галицько-волинському князівстві, а проте уже по 16—17 роках князь Данило іде в похід на Побожжя і Потетеревя, скеровуючись безпосередньо проти татар. Зрештою знаємо про іншу північну країну, що використовувала династичні сварки в орді і визволилась досить легко з-під татар. Також знаємо, що досить швидко по походах Батия орда починає ставитись байдуже до своїх руських провінцій; по смерті хана Бердибека, в 1359. р., і Київ переходить, коли Ольґерд переміг татар, в склад Литовської держави.

О. Андріяшев в свойому „Нарисі історії кольонізації київської землі", роздумуючи над тим, що сталося в Києві по погромі Батия, зазначує: „якби на чолі київської землі стала в цей час така видатна людина, як Данило Галицький, то можна гадати, що міт про повне запустіння її ніколи не існував би".

Найважніше в занепаді Києва, Вічного Міста — це заламання духовости його еліти. Не воєнні невдачі, не пожари складів і церков, — лише занепад духа. Не брак людей, лише брак Людей. Як це сталося?

До питання цього підходив ще Костомарів у своїх статтях в „Основі". Він підкреслює „багатство, люксус і веселе життя" Києва. Туди спливали рікою і данини з цілої велетенської імперії, і користі з торговлі внутрішньої і зовнішньої. Це змінило передовсім побут Києва-завойовника на побут Києва-роскішника. До характеристики побуту керівних верств і міського торговельного люду Костомарів притягнув билини з їх яскравими постатями та живою побутовістю, а також леґенди народні, леґенди з літопису, і окремі твори, як „Моленіє Данила".

Істотою того побуту, центральною подією, віссю забав і втіх — був бенкет. Бенкет, безжурне уживання того, що принесли йому попередні війни, добра адміністрація земель і торговля з далеким і близьким Півднем та Південним Сходом. Все, що тодішній світ мав найкращого, все було на торговицях Києва, в його ювелірів, в заїздних дворах і публичних домах. Емалії й золотарські коштовності, благовонності й солодкі вина, предивні страви, убори, оздоби і прегарні, продажні жінки.

Зрештою, не лише серед жінок була продажність. „Як взагалі у кожнім торговім місті, де люблять багатство, де своєрідний комфорт ставлять понад усе, — і людина в Києві ставала продажною... При такій свободі і своєвільству, при допливі різнохарактерного люду з близьких і далеких країн — не диво, що від цього стародавнього періоду нашої історії збереглися риси, що вказували б на низький тодішній рівень моральности" *(Костомарів)*.

В памяті сусідів і самих українців залишилися постаті цих людей бенкету, лицарів уживання життя. Ненажири і пянголови, хвальки й шибайголови, джиґуни і бабодури — їх не бракувало серед киян. Джиґунство було в пошані, і при столі нахваляється київський дружинник, як гуляв він по-молодецьки від країни до країни, аж заблукав до короля. А там батьки родин, почувши про прибуття київського паливоди, почали замикати свої доньки за тридевять замків, за тридевять ключів. Чурило Пленкович з билини, це — власне той чарівливий модник, чепурун, кружитель жіночих голівок, рафінований і зухвалий старокиївський Дон-Жуан, Ловеляс.

Що ж до жінок із занепаду Києва, то про їх легкодушність і кокетерію згадує ще Даниїл Заточник (коло XIII. ст.). Можливо, що тоді вже з великокняжих палат, з гридниці ішов той деморалізаторський вплив. Київська кокетка причаровує собі коханців і зміняє їх одного по однім, як їй підшепче примхливий настрій. До здобуття коханця помагає зводниці не тільки вміння оперувати своїми жіночими привабами, але й таємні відомості, чари, може принесені з далекої Сирії чи Єгипту. Київська Цирцея, Марина Ігнатівна, уміє приворожувати і ласкавим словом і чарами, — обертає людину в звіря, і сама, чарівниця, вміє покинути людський образ, коли того вимагає хвиля.

Саме здобування жінок перестає бути виявом сили, зручности, сильної мужеськости, — багатство заступає все. Ось наприклад, з далекої чужини, власною фльотою прибуває до Києва „хупавий молодець" і хоче здобути Запаву Путятишну, небогу великого князя. Пісня нічого не говорить ані про вроду, ані про сильну руку чужинця, лише вилічує його багатства та багаті подарунки для великого князя і великої княгині, дарунки витончені, де „хитрощі були царгородські, та й мудрості єрусалимські". А серце князівни Запави здобуває чужинець не чинами відваги, навіть не сам здобуває, — його „ятлики, люди роботні", теслі будують князівні багаті тереми, де сипляться червінці і все блищить золотом.

Провідні ґрупи русичів проводять в століттях занепаду моральности Києва боротьбу за трон, як боротьбу передовсім за матеріяльні користі, як за символ життєвої вигоди, бенкет. До боротьби тієї людність Міста мабуть відносилась, що далі, то байдужіше. Бачимо, як легко наступає зміна князів, як усе легше преторіяни Києва висувають свого кандидата, протиставляють іншому, як усе частіш кличуть на допомогу чужинців. Правда, народ Києва не став рабськи покірний, але за те признавав кожну незаконну владу, коли його приманили матеріяльними вигодами".. „Кияни легко приходили до признання княжої гідности злочинцеві". *(Костомарів).* Новий великий князь — це був символ нових утіх у київському бенкеті, де все більш затиралась різниця між „мужем київським" і першим ліпшим чужинцем, купцем чи наємним вояком. А однак, ще недавно той муж київський дивився згори на всі народи, що його оточували, і, титулуючи свого зверхника великим князем, звав інших королів европейських тільки князями („Хожденіє Даниїла" в пол. XII. ст.).

Київ не впав у боротьбі з кочовниками — з половцями, чи татарами. Важку війну витримав насамперед його дух лицарськости і жертвенности, нищений звичайною жадібністю, захланністю в уживанні світу. Зріст духової розпусти — ось перший найбільший удар для Вічного Міста. Футра соболині, безцінні „камки білохрущатії", золотоверхії тереми, „де музика гремить", „їства переміннії", „столовання, почесні столи" все більше заповнюють світогляд людей Києва. Багатство і розкіш не покидає їх і під час воєнних походів: стріли їх „перевивані аравитським золотом", лати і кольчуги їх срібні, або грають золотом, навіть на бойових кораблях замість очей на дзьобі — самоцвіти, а бойова вежа начальника обтягнена важким оксамитом.

Життя в Києві стає символом розкошування, провідні верстви,

ці колишні будівничі мілітарної сили Міста, — тепер роскішники. Один з перших польських вождів, хоробрий „Болеслав, прийшовши з поміччю для Святополка, і сам згубив свою переможну міцність, а військо своє знепутив та знесилив... Багатство, розкіш і веселе життя причарували кожного, хто лише зміг оселитися серед киян. Пів століття після пригоди з Болеславом Хоробрим те саме сталося з його внуком Болеславом Сміливим: „тут поляки забули і про свої жінки в Польщі, і про свої двори, й господарства". Знаємо, що польська леґенда приписує смерть святого Станислава Костки мечеві свого короля за докори, що король, повернувшись із Києва, набрався звичаїв розпусних і примхливих, негідних скромної Польщі. Не дармо ж друга польська леґенда оповідає про пощерблення меча — сили польського короля в Києві.

Місто — сибарит, препишний розкішник, — так дивились на нього сусіди. Так про нього довго ще будуть співати, визволені з-під ярма Руси, „русскіє" смерди на Вологодщині, так буде говорити про нього середнєвічний, ґотицький Захід.

Та от зміцняється наступ кочовничих племен, а „від пари кінської місяць і сонце померкнули", а „від духу татарського не можна нам хрищеним живим бути". Київ виступає насупроти. Він може вже не досконалий володар, як у вв. VIII—XI., але ще воїн і орґанізатор. „Пожадливість і порив до насолоди життя, хоч і обнизили моральність, але не знищили в народі войовничого елєменту, не допровадили до такої розпещености, коли народ стає нездібний і до спільної справи, і до спільної самооборони".

До самого кінця не забракло Місту гідних оборонців чести і відважних, шанованих навіть ворогом, полководців, як тисяцький Дмитрій в 1240-му році. Не бракувало військового духа і дружинам русичів, — ще й тепер „Богородице, Дівице", їх пісню під Ґрунвальдом, співають з певними доповненнями польські війська. Наука військової тактики Києва багато дала сусідам: вчився її Олександер Невський в самому Місті, а (як подають новітні досліди) воєвода-стратеґ, русич, стосуючи вишкіл Києва, розбив татар під Куликовим полем. Молоді держави, одні коротше (Литва, Польща), другі довше (Молдава до полов. XVII. ст.), треті аж донедавна (Москва) трималися традицій і навіть мови дипльоматії й адміністрації Вічного Міста.

Але те все був лише відступ, а не наступ культури і провідних верств Києва. Бо хоч зісталось багато військових, багато адміністраторів і дипльоматів, — але вже не було духа володарів, будівничих, законодавців...

Тому далі то вже історія міста Києва, історія того, як у 1472. році „на Києві князі престаша бити, а вмісто князей воєводи насташа". Про історію міста Києва, про відродителя його святощів, Петра Могилу, і його політичних опікунів, гетьманів і Війська Запорозького, можна б було ще багато пригадати. Особливо про віки XVII—XVIII. Лише то вже не буде історією Міста, великого своєю культурою, енерґією, розмахом, одним словом — характером.

Чужинецька моральність, нижча від київської, навіть в часах занепаду Міста, опановує землі Руського Риму. Опановує північні землі. Пише Герберштайн про Новгород Великий: „народ був тут

вельми освічений (h u m a n i s s i m a) і чесний, а тепер став повний зіпсуття, без сумніву заразившися московитською розпусністю, що принесли з собою зайшлі сюди московіти". Про іншу домінію Києва, Псков, нотує „освіченість і мякі звичаї псковитиків змінились на московитські звичаї, що є під кожним оглядом гірші".

Буєство і сваволя „правицею й лівицею" нищать західні землі, навіть у центрі над Тетеревом і Богом творяться анархічні ґрупи „людей татарських", болоховців. Еліта Києва порозбредалася по окраїнах, по князівствах суздальських, литовських, молдавських. Нема голосу, що їх кликав би назад до Міста. Не звав їх до себе великий зміст.

Зміст той вийшов з Києва, як загасло світло Золотих Воріт, так, якби дійсно виніс їх на своїх плечах багатир Михайлик з народньої леґенди. Виніс, відігнавши хвилево татарів, але одночасно сповнившись погордою до змалілих киян. „Кияни-громадо, погана ваша рада!".

Зісталось лише каміння руїн, земля і люди.

Але ті люди можуть бути всім. З них можуть вийти знову багатирі Михайлики. Бо як каже народня леґенда про істоту багатирів героїв: „Богатир (усе одно як святий) — його не побачиш... Чи вони, богатирі, вмирають, чи як, а тільки виходять з нас: вийдуть йому літа, то він і проявить себе".

Петро Ісаїв

ПІСЛЯСЛОВО ДО „ПРЕДКА" Н. КОРОЛЕВОЇ

(Н а т а л е н а К о р о л е в а : ПРЕДОК. Повість. Бібліотека „Дзвонів" ч. 22. Львів. 1938, 8°, 143 стр.).

Королева — письменниця, щодо якої і наша літературна критика, і читачі висловлюють дуже розбіжні думки, письменниця, що довкруги неї знялась була недавно велика буря, пристрасна боротьба за її вступ на наш літературний Парнас. З одного боку похвали, звеличування, справжнє захоплення, суперлятиви в оцінці і беззастережні признання, — з другого — нехіть, напади, іронічні посмішки й кепкування, злобні шпильки та неґація, а бодай невдоволення. Хто вглибився в її творчість, відчув та збагнув її зміст, для того ясна й зрозуміла причина таких протилежностей.

Королева безсумнівно започатковує нову добу в нашій літературі, творить новий розділ у ній, надає новий напрям, впроваджує нову духовість і світовідчування, інакше підходить до життя — її творчість безперечно п е р е л о м о в а.

Десь із половини XIX. віку почалось в українській, як і взагалі в европейській духовості, так сказати б, в и р і в н ю в а н н я „п о н а й н и ж ч о м у т и п у" — в політиці, громадянськім житті, моді, звичаях, ментальності і взагалі в цілій культурі. Передвоєнна мода на вишивані сорочки у нас, які вдягали навіть до фрака! — це характеристичний покажчик цілого тодішнього духового наставлення. Та все ж наші низи стояли тоді ще високо в моральному

огляді і такий зворот не нищив нашої духовости, тільки замкнув нам очі впродовж кілька десяток літ на всі ті духові вартості й потенції, що їх витворили колись ще здорові вищі суспільні верстви, наші й чужі. Той зворот відмежував нас від духового світу давньої, ще здорової аристократії і не дозволяв нам спинатися в своїй ментальності вгору. Одначе скоро підо впливом західньо-европейських течій почалося також вирівнювання по найнижчій моральності і „пролетарській" духовості, що триває ще й досі та доходить до берегів.

Людина має дві „душі", дві вдачі, дві природи — нижчу — звірячу, і вищу, що протилежна до нижчої, вдачу з осідком у животі, як казав Плятон, і вдачу з осідком у серці. Ота „фільософія живота", що каже потурати всім нашим найнижчим нахилам, гонам і пристрастям, а неґує усі наші вищі прямування, почала щораз то більше пронизувати нашу літературу (Винниченко), а твори в стилі „Нагод і пригод" панівна критика вважала за найкращі літературні осяги, твори легкі, „до подушки", забарвлені обовязково сексуалізмом „з канапою", твори, що нічого не осуджували, нічого не пропаґували, не докоряли совісті, не нагадували людині її вищих призначень, не казали виконувати жадних життєвих зусиль, а спокійно дозволяли гойдатись на гамаку своїх пристрастей та безжурно дрімати у ментальності ідеалів „panem et circenses".

Королева ж починає „в и р і в н ю в а н н я п о н а й в и щ о м у т и п у". Піднятися до найвищих духових висот, потенцій і досконалостей, стати справжнім аристократом духа, що володіє так само добре своєю нижчою природою, як землею чи зброєю, що тримає її в послусі не гірше, як підданих, що вміє шляхетні пориви серця реалізувати так само зусильно й жертвенно, як і ставити оборонні замки, що має стільки лицарського вогню в серці, скільки і в замковім ватрані — ось ідеали, що пронизують творчість нашої авторки. Аристократка духа, та не типу Кобилянської в її давніших творах, розхимерованої Ніцшим, а аристократка з духа Христа, Христовий воїн і лицар, дарма, що в жіночій постаті. Що Вячеслав Липинський зробив у нашій державно-політичній думці, такий самий переворот робить Королева у нашій літературі.

Той здоровий аристократизм, глибоко вкорінений у християнство, може найкраще проявився якраз у повісті „Предок". Характеристична для твору розмова арабського аристократа з еспанським лицарем про звірята з приводу загибелі освоєного лева:

„— Ми в нашій землі — звикаємо до звірят... (— говорить емір Ібрагім. —). А це ж був „правдивий володар пустині" — найгарніший з усіх пород левів, лев з Атляських гір. Не було йому рівного в красі. Майже людські риси мала його шляхетна голова. Не було йому рівного й у відчуванні гідности своєї. Чувся він майже, як лицар...

„Не псів, а лева й малпу тримав емір при дітях своїх:

„— Щоб не до пустих і ницих забав із псами звикали. Пес бо — раб і слуга з природи. Але, щоб горду*) й шляхетну вдачу лева

*) Тут мова про гордість у значенні почуття своєї людської гідности, а не про грішну гордість.

завжди мали перед очима. Малпа ж, щоб нагадувала хлопцям, якою потворою стає людина, коли забуває про гідність людську, хоч рухами увесь час наслідує людину" (стр. 72).

Досі у нашій найновішій літературі, лянсованій панівною критикою, переважала „малпа", Королева ж переможно впроваджує до неї „лева", що панує над джунґлями своїх пристрастей і оживляє духову пустелю. В цьому ж і її переломове значення.

Своє вирівнювання по найвищому типу проводить Королева двома шляхами — *світом здорової аристократії і християнським світоглядом.*

Авторка сама походить із високих аристократичних родів. Той світ дуже добре знає, в нім жила, оберталася та пізнала наскрізь традиції своїх предків, студіюючи родинні хроніки й інші історичні джерела. Якраз із бувальщини своєї власної чи предківської бере сюжети й тематику. Минулого року видане „Без коріння" — це її автобіоґрафічна повість-спомини. „Предок" же — це перша частина до „Без коріння", дарма, що написаного раніше. Королева задумала написати ще й третій том родової трильоґії п. заг. „Сестра", спертий на своїх переживаннях, коли вона була сестрою Червоного Хреста в часі світової війни, та на враженнях з часу української держави. Як відомо, по одній своїй бабуні походить авторка з давнього високого еспанського роду, колись спорідненого з королівським мадридським двором. Ще й нині має письменниця в Еспанії своїх кревних, між іншим одного професора університету, що перекладає тепер її „Во дни они" еспанською мовою. Королева дістала давні еспанські хроніки свого роду і на них сперла „Предка". Особи й події у ньому не видумані, а справжні, історичні, записані у згаданих джерелах. Дон Карльос Лячерда, герой повісти — це один із справжніх предків авторки (письменниця підписується навіть криптонімом Лячерда). Якщо рецензент „Діла" враз із своєю співрозмовницею дивується, чому авторка каже мандрувати Доньї Хуані з труною чоловіка-короля по Еспанії, то не знає, що вістки про ту подію можна зустріти в кожнім ліпшім підручнику еспанської історії. Одначе тій історичній події надала письменниця дуже глибокий символічний зміст, який ліберальній ментальності годі збагнути. Коли критики чіпляються „нерівномірної" чи „незугарної" композиції, то також не знають, що це спроба відтворити дійсну життєву нитку свого предка, як у „Без корінню" свою власну, та що літописні записки, а не авторка створили композиційні заложення.

Донедавна в нашій літературі всевладно панував пригноблений селянин, або часто хиткий інтеліґент. Аристократ зявлявся рідко, а й то принагідно, здебільша підо впливом соціялізму у злому світлі, як дармоїд, гнобитель і ворог народу. Королева ж веде нас у світ аристократії-лицарства, тих творців історії, будівничих Европи, що довели її від напівлісового життя до новочасної культури, тих подвижників із найбільшою творчістю й зусиллям — та показує, звідкіль вони черпали духову силу. Одним із тих джерел був родовий г е р б. Сучасникам, дітям демократії, — що ледве що знають вже про своїх дідів, а поза найближчою ріднею І. ступня, звичайно розкиненою по цілому світі, інших членів роду пізнають принагідно, або випадково довідуються про їх існовання, — навіть важко уявити

собі, яке значення мала родова традиція, символізована гербом. Герб вязав минулі покоління з сучасними і майбутніми, а через них і з цілою батьківщиною, робив відповідальним лицаря за вчинки перед славними предками і незнаними нащадками та цілим лицарським станом; ганебний вчинок плямив рід минулий та прийдешній і міг стягнути родове прокляття. Через те лицар повертався й діяв немов на очах предків, що грізно гляділи з портретів, так само як чув глухо, але сильно, докори нащадків за сплямлення герба. Як для римського патриція предківські маски, уставлені на полицях в світлиці, так для лицаря герб був тим могутнім „memento“. Коли Карльоса огортає спокуса до злого й підшіптує йому, що такого вчинку допустився навіть якийсь чернець, чує він врешті вирішний голос в душі: — „Безіменний чернець Августиніянин міг і може вчинити, що вчинив. Але кастильський лицар — ні!...” Для постійної пригадки звязку з родом, лицарським станом і батьківщиною звичай казав значити своїм гербом важніші предмети вжитку, отже зброю, одяг, замкові брами, повози, навіть молитовник, а вже обовязково мусів виднітись герб на всіх документах і письмах, написаних чи хоч би й переписаних ним книжках. Це вказувало, що лицар бере повну відповідальність **враз із своїм родом** за письмо чи твір та доручає його нащадкам, щось подібно, як сьогодні хтось оповіщує щонебудь за повним підписом. Ось тому й письменниця вмістила свій родовий герб на „Без корінню” й „Предку”, тим більш, що в обох тих творах описана бувальщина її роду, дарма, що в змодифікованій літературній формі, обидва вони вийшли з гербового духа й крови. Коли деякі критики закидали їй нескромність з приводу того гербу, то виявили велике незнання лицарського звичаю й незрозуміння цілого стилю її творчости. В тому закиді проявилася мабуть також давня нехіть нашого народу до гербів — чужих, від яких він стільки витерпів, нехіть, яка не знає, або забуває, що ми мали й українські герби — творців держави Хмельницького та її керманичів аж до скасовання гетьманщини, блискучих подвижників нашої культури і відновителів державницької думки. У декого з критиків словом чи письмом може проявився ще й той дух черні, що воліла Москву, як кармазинників, воліла орла Петра І., як герб Мазепи.

Одначе без уваги на все Королева не переціннює гербу. Вона дуже добре знає, що сам герб ще невистарчальний, що природний родовий звязок аж у сполуці з надприродним — християнською релігією міг створити подвижників Европи, учасників хрестоносних походів, будівничих недостижних святинь, шкіл, шпиталів і захистів, щойно меч з хрестом, меч просвітлений християнським духом міг бути позитивно творчий і висунути Европу, малощо не найменшу частину землі, на чоло світу. Бо ж неодин гербовий рід мав нераз стільки само великих злочинців, потайних розбишак, високошанованих обманців і нужденних самолюбів, скільки і людей гідних наслідування та подиву. І тільки християнська релігія вміла відділяти зерно від кукілю у родовій традиції та спонукати іти за добром. Сам герб витворював лише активність, відповідну атмосферу творчости, готовість до чинів та жертв, був підложжям для них, але так само добрих, як і злих, частіше останніх, коли лицар давав себе пірвати родовій гордості чи пристрастям. Тільки Христос небесними лас-

ками міг приборкати буту гербовців і спрямувати їх активність в покорі у доброму напрямі, тільки глибоко вкорінене в роді християнство, тільки почуття приналежности не тільки до свого, але й до цілого людського роду, що його спільний батько — Небесний Отець, могло створити здорову традицію, здоровий і творчий аристократизм.

Письменниця знає, що герб — тільки одна з пригожих умовин, особливо в давніших часах, щоб дійти до здорового аристократизму, одначе не одинока та не конечна. Герби діставалось за визначні вчинки; через те й вони витворювали творчу атмосферу чинів. Але ж про подвиги багатьох людей ніхто зо смертних інколи не знає й не відає, а проте є Хтось, Хто записує їх у „Книгу Шляхетних", витискає в їх душі герб — знамено небесної ласки, невидної відзнаки, що робить їх правдивими аристократами духа — справжніми християнами. „— З привілеями ґранда треба народитись; — говорить домініканин патер Інніґо — вчений ступінь, як і славу, як і все в світі — треба здобути, пройшовши всякі зовнішні перешкоди й формальності. А святим може і сміє бути кожен: і вчений і пастух. Ні патентів, ні титулів на святість не треба, тільки милости Божої та доброї волі. А та щира й добра воля привертає й милість Божу" (стр. 7).

Королева не ідеалізує лицарства, не ховає дійсности. Вона зображує так само лицарські гріхи, як і подвиги, але передовсім показує, як християнська релігія двигала їх з упадку та присмирювала пристрасті й еґоїзми. Якраз у „Предку" зображений лицар, що підо впливом християнської релігії глибоко перероджується духово і стає паном свого нижчого „я"; у ньому звіря покорилось людині.

Королева зуміла схопити в белєтристичній формі суть християнства у практичному житті. В чому вона? Це можна зілюструвати за Ферстером таким прикладом із медицини. Існує своєрідна форма серцевої недомоги. У недужого обнижена чинність серця триває навіть тоді, коли властиво орґанічні хиби, що викликували забурення, вже давно вилікувані. Причина того далі тривального серцевого ослаблення в тому, що з-під порога свідомости діє ще водно думка про недомогу; хворий не має ясного і певного зображення про те, що його серце *може* вже добре працювати, і те, що може, направду виконає. Через відсутність такої ясної певности т. зв. іннервація зовсім не діє. Так само буває з усяким духовим діянням на гони й пристрасті. Вже старинні знали, що людина має дві природи, вищу, духову, та нижчу, еґоїстично-звірячу, та навіть признавали, що перша повинна панувати над другою, одначе не мали ясної певности в тому напрямі і хворіли на недомогу духа супроти змисловости. Духове життя було обнижене. Аж Христос своїм прикладом і Божою наукою дав людству ту ясну й виразну певність, що дух *може* опанувати нижчу природу включно аж до інстинктового страху перед смертю, а тисячі святих і мучеників потвердили це наглядно й очевидно. У пройнятих християнством людей, у правдивих християн, наступила іннервація серця і почала діяти, духове життя зміцнилось, оживилось і стало переможне супроти матеріяльної природи. „Добрий християнин — кажучи словами Ферстера — уже не може втопитися цілковито в нахилах своєї природи, бо вогнен-

ним пятном вириту має в своїм сумлінні свідомість вищих призначень, тож в упадку мусить відчути зраду своєї справжньої істоти й мети. Сповнений сон про досконалу Людину загріває його невпинно, щоб іти наперед, вириває його з безтурботної дрімки самозадовілля та загострює в ньому самопізнавальний і самоосудний змисл". „Христос дав нам іннерваційну силу, що може вищі доцільні поняття перенести в життя волі, ...дав нам немов новий мозок, яким кермує не кадовб, а Бог, ...унагляднив своїм прикладом вищі правди і переніс Божого духа в »моторичну« царину"... „показав, як можна *належати цілковито до життя і не менш цілковито також до Бога*".

Якщо в останніх часах так підупала влада духа над тілом, то тільки тому, що новітня натуралістична фільософія, яка каже давати змисловості упуст і не ставити жадних обмежень, знищила згадану певність і виразність, дарма, що ніякі орґанічні перепони влади духа над тілом не існують, як при згаданій вилікуваній, а проте триваючій, недомозі серця.

Королева якраз схопила ту суть практичного діяння християнства, того непереможного духового відродження й сили, що їх воно приносить. Схопила й зобразила в гарних літературних образах, змальованих з великим хистом і тонким знанням людської душі. Дивлячись на відродженого вже Карльоса, нагадується нам прекрасна різьба Аполльона, де голова цілковито панує над кадовбом, — або памятник Медичів долота Мікель-Анджеля: у стіп енерґійного мужчини лежить затоплена в сон ніжна жінка. Спершу у стіп Карльоса — дрімає-спить ще жіноча постать — усіблення совісти й глибшого духового життя. Згодом вона будиться і оживає; Карльос схиляє голову та покірливо дає себе вести її ніжній і теплій руці. Карльос воскресає з гробу змисловости й матеріяльного життя. Спершу в Карльосі дух і матерія немов іще розділені, а його воля не має сили, щоб дати перевагу духовому світові в земнім орґанізмі. Опісля ж, вглибившись у Христову науку, чується він як птах, який досі не знав, що має крила; ось уже розуміє він, що може літати й бути вільним. „Був це інший Карльос — пише авторка — ...від кількох днів з його очей випромінював лагідний та рівний вогничок, неначе вже розсвітилась лямпада серця його тим небесним полумям, що падає з неба у Великодню Ніч" (стр. 33).

Дивуються ліберальні критики і здвигають раменами: Що за несамовита мандрівка Доньї Хуани з трупом свого чоловіка, короля дон Феліпе! Що за божевілля ожидати його воскресення перед похороном! — А це ж глибоко символічна картина, це образ тієї нашої притаєної невпинної туги за визволом з панщини тіла, туги за безсмертністю духа, туги за світом високих ідей, за неокресленою красою і величчю, за тим грецьким „меґаля айтейте", туги за чудом розбудження-воскресення тієї сонної жіночої постаті у стіп кожної людини. Це виразно говорить Беата на прощання, вступаючи до манастиря:

„— Чудо!... Чудо!... Вже сталось... Я говорю Карльосе!... — Не „воскресення", володарко (звертаючись до Хуани), не воскресення... Помилка це! Відродження!... Дитина твоя, твій новий син... В нім (в Карльосі) житиме по смерті дон Феліпе. В нім відродиться... на радість твою!"

Мандрівка з трупом — не дочіплена, не знати пощо, картина — ні, це поза своєю історичністю ще й глибоко символічна інтродукція — заповідь дії, що відбувається в Карльосовій душі.

Одначе головну суть повісти „Предок", її основну ідею і змисл годі збагнути і як слід оцінити приземним душам, прожертим натуралістичною ментальністю, вирівняним більш чи менш по лінії найнижчого світовідчування.

Про те, чи твір якийсь подобається нам, чи ні, рішає не розум, не розумові поняття й мірила, не повна свідомість, а скоріш підсвідомість та напівсвідомість, отже почування, інтуїція, ірраціональні чинники, всі ті психічні наверствовання, що уложилися в нашім „я" від життєвих початків. Там, у психічних глибинах, коріниться релігійність, це відчуття життєвої таємности, інтуїтивне схоплення дійсної духової реальности поза змисловим пізнанням. У новітніх людей, навіть у розумово віруючих, просякло у підсвідомість дуже багато матеріялістично-атеїстичних та натуралістичних елєментів, що вдирались туди всіма отворами душі, з книжок, розмов, кіна, преси, з цілої новітньої ментальности й духової атмосфери. До того постійне абстракційно-книжкове думання, накинене згори і відірване від решти психічних сил, а далі скоре темпо сучасного змеханізованого життя, що ніде й у нічому не бачить ніякої таємниці, наставило людей тільки назовні, а відвернуло їх увагу від внутрішнього життя, від глибших духових переживань, зробило їх наскрізь екстраверзійними життєвими типами, а вбило у них більш чи менш всяку інтроверзійність, всяке духове скуплення і зосередження. Те все разом придусило глибші релігійні порухи душі, придавило й знечулило підсвідому релігійність, наверствувало багато матеріялістичного намулу і наставило атеїстично, а бодай арелігійно ірраціональне життя. Через те зустрічаємо такі парадокси, що інколи люди розумово віруючі мають арелігійне (з убитою релігійністю) ірраціональне життя, а враз з ним і ціле світовідчування — та навпаки, іноді люди розумово атеїсти, або скептики, проте завдяки своїм окремим внутрішнім переживанням або попередній давнішій розумовій вірі зберегли релігійну підсвідомість. Живуть вони в глибших психічних верствах ще тим світлом, що його джерело в їх розумі вже померкло, подібно як до нас доходить світло зір, що давно погасли. В тому мабуть причина таких розбіжностей у оцінках творчости Королевої. Тут либонь ключ до явища, що одні, дарма, що між ними є і релігійні скептики, захоплюються її творами, інші ж, між ними і деякі віруючі, відчувають більшу чи меншу нехіть, хоч усі признають їй хист і рутину. Вирішна в цьому підсвідомість, а не свідоме, розумове життя. Ясна річ, не беру під увагу тих, що в них глибше світовідчування ще мало розвинене (недолітні) або тих, що взагалі не вміють вживатися в глибші твори.

Нам подобається твір з таким самим світовідчуванням, як наше, настроєний на тон нашої душі. Тоді віднаходимо в ньому частину себе, знаходимо потвердження своїх власних міркувань, переживань та досвідів, у нас повстає резонанс та співзвучність, яка дає якраз задовілля і приємність. Тоді ми вибачаємо авторові всі технічні недотягнення і більш чи менш підхожий для нашого смаку вибір мистецьких засобів; вони стають тоді друго- чи третьо-рядною справою.

Коли ж тієї співзвучности немає, наша нехіть підсвідомо роздуває малі технічні чи мистецькі промахи до засадничих справ та кидає тінь на цілий твір.

Королева — письменниця, що вміє блискуче зобразити найтонші, найніжніші і найглибші етично-релігійні порухи душі. Красу її творчости вповні можуть відчути тільки читачі зо співзвучним світосприйманням. Для них твори Наталени будуть завжди повні запашної краси й величі, будуть духовою насолодою та джерелом сили й росту. Люди ж з погаслою ірраціональною релігійною іскрою, без огляду на своє релігійне чи арелігійне розумове життя, будуть мабуть бачити в них тільки деякі гарні картини, порівняння, рутину — тільки плями світла й тіні, ніколи ж могутньої світляної течії, що веселкою витрискує з глибин християнської душі; як дальтоністи, сліпі на барви, спостерігатимуть лише контури, обриси, ситуації, — ніколи ж величі й гармонії красок; їх духовий апарат схоплюватиме, так сказати б, тільки довгі хвилі — зовнішню красу, що підпадає змислам, ніколи ж короткі, але глибокі духові хвилі внутрішньої краси й могутности. Для ще інших, що застрягли в життєвім багні, але не згубили релігійної іскри, будуть книжки Королевої болючим бичем, голосом сумління, що спонукуватиме їх до каяття і поправи, до духової обнови, слідом за відродженим „Предком".

Останні два розділи „Предка" зображують відносини на Волині в I. пол. XVI. в., куди помандрував Карльос із своїм другом, дідичем Адамом. Це сливе перша поважніша спроба змалювати життя Волині в тому часі враз із першими вогниками релігійної боротьби, що почала тоді загорятися на тлі церковної унії. Спроба з літературного боку вдатна, історично зовсім вірна, сперта на достовірних джерелах, особливо тогочасних літописах — та проте викликала вона невдоволення у деяких кругах. Обурились православні, що там зображений великий занепад тодішньої православної Церкви. Трудно: образ правдивий, дарма, чи комусь приємний, чи ні. Вистачить заглянути до творів Вишенського. Хоч був він великим оборонцем православної Церкви, проте зобразив її тодішній занепад ще в гірших красках. Зрештою, інакше годі зрозуміти унійні прямування тодішніх високих українських духовних, в чому вони бачили найкращий засіб двигнути на вищий рівень українську Церкву. Годі вимагати від авторки, щоб фальшувала чи затаювала історичну дійсність. — Для інших несимпатичне те, що латинський домініканин о. Каєтан, та й сам дідич Адам, латинянин, вийшли в дуже добрім світлі, як щирі помічники українського місцевого населення та прихильники унії. Нам, що сьогодні зустрічаємо часто неприхильне відношення латинян до нашої Церкви й народу, годі й повірити, що колись було йнакше. А проте воно так було бодай у деяких одиниць. Вистачить згадати цілу низку унійних церков на Поділлі, побудованих дідичами-латинянами. Признаючи те, можна б очевидячки спитати, чому авторка вибрала якраз позитивні, а не неґативні в тому огляді постаті, що тоді вже також були в поважній скількості, або чому не зобразила й одних і других. — Авторка, сама латинянка, що походить із роду колись українського, проте вже давно спольщеного, хотіла безперечно вказати, як повинні відноситись латиняни до нашого народу й Церкви, поставити

взірець може й для сучасних своїх кревняків. Не забуваймо, що Адам Борковський це другий предок Наталени Королевої з Борковських, ще більш безпосередній, як Карльос, власник тих волинських посілостей, де вона народилась. Не маємо причини сумніватись, що історичний Адам інакше ставився до місцевого населення, бо ж власне в роді Наталени втримувались традиції прихильного відношення до українців, традиції, що дали їй якраз змогу повернутись до українства, подібно, як в роді Шептицьких чи Липинських. Не забуваймо ж, що авторка ілюструє в белетристичних картинах немов історію свого роду і його д у х а. Аджеж „Предок" — це перша частина до „Без коріння", аджеж на обох книжках тому саме видніється той неприємний для декого герб.

Королева — письменниця не так сучасности, як майбутности. Вона належить не до смеркаючої, а до світаючої епохи, не до тієї, що кінчається, а до тієї, що починається в світі і в нас, до епохи вирівнювання не по найнижчому, а по найвищому духовому типу. Аж коли нова епоха запустить широко коріння, коли загал нашої інтелігенції відчує всю порожнечу новітньої матеріялістично-натуралістичної ментальности, коли місце сучасної розперезаности, самоприкраси й усевиправдування заступлять самовідречення й самоосуд та розпічнуть справжній поступ, дійсну культуру особовости, коли наш загал глибоко затужить за Христом — аж тоді вповні відчує та оцінить він і творчість авторки „Предка".

З ПРЕСИ і КНИЖОК

В своїй статті „Київ, Вічне Місто" в цьому числі **„Дзвонів"** доказує зовсім слушно Ю. Липа, що княжу київську державу зруйнували не татари, а розпуста, не Батий, а бенкет, що став згодом центральною точкою київського життя, не зовнішній ворог, а внутрішній — розперезаність, наслідок незлічних багатств, згромаджених з торговлі на перехресті шляхів Европи й Азії.

Як бачимо, Київ зустріла доля старинної Греції і Риму. Доки в Греції „Аполльон карав стрілами розпусників і злочинців", мала вона свій Маратон, Термопілі, Саляміну, Плятеї. Коли ж софісти поширили релятивність моральних засад *(ἄνθρωπος μέτρον πάντων)*, то аж Демостенова байка про осла спонукала їх послухати мови про оборону батьківщини. Не Филип Македонський, а Протаґор і Ґорґій знищили грецьку державність. Поставлений згодом лев на хейронейських полях, памятник погрому, той гробівець грецької незалежности — це грізне „мементо" для всіх часів і народів, це наглядна оцінка всіх творців і пропаґаторів релятивістичної етики. Подібно й Рим, той Рим Сцеволів, Клявдіїв, Реґулів, Сципіонів, Ґракхів, Рим непереможних римських леґіонів знищили не ґермани, а море багатств з провінцій, що заливало Вічне Місто, не Одоакри, а Нерони, не ворожа зброя, а „cenae, ludi, circenses", не вандали, а сибарити, не ґерманська віртус, а римська лібідо, не ґерманський Водан, а римська Венера.

Це все доказує, що „моральні закони так само важні, як фізичні; переступленя одних чи других веде до руїни й упадку" (Міллікен). Цю глибоку життєву правду потверджує і доля Києва. А висока етика може панувати тільки там, де вкорінене переконання, що *„῾Ο Θεὸς μέτρον πάνθων"*, а не *„῾ο ἄνθρωπος"*, де моральні закони землі мають с а н к ц і ю н е б а. Про це все треба нам памятати особливо тепер, коли святкуємо 950-ліття хрищення Києва. „Restaurare omnia in Christo" — ось шлях до відбудови

величі й потуги українського Вічного Міста. „Релігія християнська, — пише В. Липинський — що з руїн Римської Імперії і з взаємно себе поїдаючої Европи, витворила нову культуру і нові держави, здатна ще й нашу Україну відродити та з руїни большевицької Державу Українську сотворити. Тільки дайте їй, інтелігенти українські, цей вогонь, цю самопосвяту, цю безкорисність, якими горіли колишні монахи-подвижники, такі самі інтелігенти, як і ви... Поширіть своїми словами і книжками оцей один — спільний всім обрядам нашим — дух християнський серед українських людей меча, плуга і станка. Навчіть їх своїм прикладом покори, вірности, послуху і дисципліни. Убережіть їх від найбільшої гордости сучасности: — збунтованої проти Бога гордости людського розуму — і покажіть їм своїм прикладом, що здобута в покорі і молитві Божа благодать швидче врятує кожного з них від мук, а цілу Україну від руїни, ніж найраціоналістичніша теорія про неминучий поступ і щастя без Бога. Навчіть їх любити, а не ненавидіти один одного... Тільки великим хрестовим походом Духа на українське пекло тілесних пристрастей і хаосу матерії, можна сотворити Україну".

Мета (14. VIII. с. р.), стаття о. Ю. Кміта: „Божьа Мамцьа" (ці і далі це слова з місцевої бойківської говірки): „Вже восьмий місяць минає від дня зяви образу Божої Матері в Чайковичах. Понад двісті тисяч осіб просунулося й далі просувається. Деякі знову приходять, інші довше задержуються, особливо хворі. Настрій піднесений. Релігійність збирає гарні овочі. Скільки то проказано молитов навколішках, скільки проспівано пісень, скільки щирих, побожних зідхань передано Богородиці за кращу „дольку"... Багацько знайшло і втихомирення свойому „больови", своїм „йойкам", голосінням, або й видужання... Жильці з найдальших місцевин, навіть страдальниця-гіндуска з Парижа, шукають тут рятунку.

Цими днями прозріла „сьльіпа з уроду" Ганя Гриців з Горуцка, повіт Дрогобич. Що здавалося неможливе, на що всі махнули рукою, або іронічно говорили: „І ти там ідеш" — завершилось успіхом. „Божьа Мамцьа" й цілюща вода з джерела „близь" образу нездійсне чинить здійсним...

Друга свіжа, нова сценка: „Марисьа Яворська, жьона Васильа, 45 льіт, з Льівни (Лімни), турчанського повіту, облогом хора 15 льіт на цьілім тьілі. Билисме в Льітовищьох і Дрогобичьи — вильіли набирати всьакі льікарства, мидицини і ничь з ничього" — а напившися води з джерела чайковицької Матері Божої — видужала. Далі описано ще кілька чудесних уздоровлень.

Може це в 950-ліття хрищення Руси-України дає нам Боже Провидіння власний Люрд.

Діло (23. VIII. с. р.): „В неділю 21. ц. м. рано Св. Отець відвідав колеґію пропаґанди віри, де виголосив до питомців промову на тему „Націоналізм і місії". Звертаючись до питомців, Папа м. ін. заявив: Бережіться багатьох небезпечних речей, зокрема переборщеного націоналізму. Є різні націоналізми, подібно, як різні народи. А що народи створив Бог — то є теж місце для слушного, поміркованого й обмеженого націоналізму, злученого з усякими чеснотами. Одначе — говорив Папа — бережіться переборщеного націоналізму, немов правдивого нещастя. На жаль, здається нам, що всі випадки признають нам слушність, коли говоримо про переборщений націоналізм як про правдиве нещастя, що веде до спорів, конфліктів і навіть до війни. Переборщений націоналізм зробив би місійну акцію зовсім плиткою. Тому то не туди веде дорога до джерела ласк і цвітучого апостольства. — При кінці Св. Отець уділив усім апостольського благословення і перейшов коридором, де стояли хоругви усіх народів, заступлених у колеґії пропаґанди віри.

Пише **Вістник** (стор. 600, с. р.), відповідаючи нам, що Розумовський і Чарторийський, хоч зображені Косачем як самсони, що розвалюють із нутра храм філістімлян, проте „не були вони ніякими самсонами, а царськими слугами“. Виходить, всі українці, що були в царській службі, служили в ній щиро і не могли бути українськими патріотами. Ну, а як же з Мазепою, якого хіба звеличує Вістник? — Дві мірки, дуже часто стосовані Вістником, як коли треба. — Далі слідує звичайна інсинуація на „Дзвони“: „Що Дзвонам може самим тепер неприємно, що захвалювали і поручали своїм читачам мораль „Чаду“... Тут Вістник собі трошки брехнув, бо „Дзвони“ ніколи моралі ‚Чаду“ ані не захвалювали, ані не поручали та взагалі тієї повісти Косача „Дзвони“ ще не рецензували. Хотіли б ми, щоб Вістник зацитував ті похвали і поруки. Врешті читаємо в „Вістнику“: „Косач покинув свого часу ЛНВістник тому, що пішов до Нових Шляхів, а не повернувся назад не тому, що не повертався, а тому — що Вістник з повернення не скористав“. В тій справі пише до нас Ю. Косач таке: „По виступі з Н. Шляхів Донцов мене прийняв знов до ЛНВ (вересень 1930), написавши мені листа (подам дослівно його), але я був заарештований на 2 роки. Після того я ніколи про прийняття до Вістника не подавався. Отже його спростовання в останнім „Вістнику“ неправдиве“. — Думаємо, що такі вістниківські „правди“ українського „рісорджімента“ не створять!

Чеський часопис **„Zasvěceni“** помістив у чеському перекладі два оповідання Н. Королевої із книжки „Інакший світ“, а саме „Девяту“ (ч. 1—6, 1936) і „Зустріч“ (ч. 6—8, 1938).

З РЕДАКЦІЙНОГО ЛИСТУВАННЯ

Від одного молодого інтеліґента з Волині дістали ми такого листа:

„Не знаю, як і чим я маю віддячити П. Т. Редакції та Адміністрації за Ваш під кожним оглядом такий цінний журнал, завдяки якому я віднайшов справжній духовий шлях. Щиро признаюся, що я майже вже був підо впливом, як називає о. Д-р Г. Костельник, „віртуозів думки“. Правда, до того я був докотився не з власної ініціятиви, а підо впливом „старих“, які себе часто люблять називати „духовими провідниками“. Але аж тепер я побачив, що „вони“ — справжні духові нуждарі разом із своїми нужденними авторитетами вищого покрою, як Маркси, Енґельси, Штравси, Ренани і т. ін., яких вони так люблять титулувати та перед якими вони так покірно схиляють свої надто зарозумілі чола. Правда, до того дуже багато причиняються таки наші волинські православні священики, ті сто відсоткові москво-монархісти. Вони просто з церковних амвон промовляють проти щирих українців, а навіть і ще більше, бо кажуть: „Хто ходить у вишивках, читає українську книжку, часопис, той безбожник“ і тикають на нього пальцем. Отже як я почав розуміти, що я українець, у мене з місця зродилася ненависть до священиків, а підо впливом тих „духових провідників“, чи їх лектури, що вони мені достачали: Дреперів, Кунових, Сасенбахів і т. ін. — помалу почала зроджуватись ненависть і до Христової Церкви. Але до цього останнього я таки не дійшов, бо тоді я почав глибше над тим призадумуватись; я зрозумів, що я — заблуджена овечка та відцурався тих збаламучених духових нуждарів, за що тепер вони сміються з мене. Але їх сміх на мене не впливає, бо бачу, що він юдиний сміх, що вони перед Найбільшим Учителем Ісусом Христом скривили своєю душею, — та не мені їх судити.

Але як я дістав Ваш журнал до рук, то побачив, що ми українці все таки маємо своїх щирих отців Христової Церкви, які своєю працею уздо-

ровлять не одну підупалу українську душу, — а серед них і я був опинився.

І чим же я Вам, Дорогі Учителі, відплачуся?..

(Підпис пропускаємо з уваги на окремі обставини, в яких живе автор листа).

НОВІ КНИЖКИ

БЕЛЄТРИСТИКА

Б. Швед: **Поліщуки.** Повість. З перднов. Л. Нигрицького І. ч. „Укр. Бібл.“ Л. 1938, 8°, 128.

А. Лотоцький: **Марійські леґенди.** Вид. ЧСВВ. Жовква, 1938, 16°, 118.

ДРАМА

В. Лімниченко: **Убите щастя.** Драма з сільського життя в 5 діях. Бібл. реліґ. драми. Жовква 1938, 8°, 56.

Г. Туров: **Справедливі піоніри кооперації.** Сцен. картина в 1 дії. Перекл. К. Малицька. Л. 1938. Накл. РСУК, ст. 24.

Cossacos beond the Danub Zaporogetz za Dunayem aconne Opera in Four Acts by S. Artemowsky transleted from the ukr. by W. G. Stepankowsky. New York, 1937, ст. 6.

ДИТЯЧА ЛІТЕРАТУРА

Я Вільшенко: **Пригоди Ромка Бомка** й інші веселі вірші. Бібл. „Нашого Приятеля“. Л. 1938, м. 8°, ст. 64.

Р. Кіплінґ: **Казочки та історійки** для малих дітей. Збірка. В-во „Світ Дитини“. Л. 1938, 16°, 72.

К. Малицька: **Рідний промисл.** Діточа ревія. Л. 1938. Накл. РСУК. Ст. 12.

ЛІТЕРАТУРА З ПРИВОДУ 950-ЛІТТЯ ХРИЩЕННЯ УКРАЇНИ

а) католицька:

Т. Коструба: **Володимир Великий будівничий Української Держави.** У 950-ліття хрищення України. Бібл. „Скала“, ч. 8. Стан. 1937, 16°, 32.

М-р О. Буць: **Хрест на Україні.** (У 950-ліття хрещ. України). „Християнська Книжка“. Л. 1938, 16°, 32.

о. М. Ріпецький: **Св. Володимир В.** Життеписне опов. З іл. М. Левицького. Вид. „Криниця“ в Перемишлі при „Укр. Бескиді“. Перемишль, 1938, 16°, 64.

О. Горицвіт: **Світло з неба в Україні.** Памятка 950-ліття Хрещ. Руси-України. Накл. Діл. Ком. Свята Христ. України. Л. 1938, 8°, 54.

Проф. М. Чубатий: **Девятьсотпятьдесят літ христіянства в Україні.** Бібл. „Дзвонів“ ч. 27. Л. 1938, 8°, 12.

Ф. В. Ферстер: **Христос і новітня людина.** Перекл. П. Ісаїв. Бібл. „Дзвонів“, ч. 28. Львів 1938, 8°, 18.

О. Годунько: **Перші промені.** Опов. з перших часів христіянства на Україні. Бібл. „Моя книжечка“. Накл. В-ва „Наш Приятель“. Л. 1938, 16°, 30.

Свято Христіянської України. Бюлетин Ділового Комітету святкування 950-ліття Хрещення Руси-України. Неперіод. вид. Л. липень 1938. Ст. 8.

Цим знаком переможеш. Ювилейні проповіді на торжества звязані з 950-літтям Хрещення Руси-України. Накл. Діл. Ком. Свята Христ. України. Л. 1938. 16°, 71.

З нами Бог. Матеріяли до уладж. ювил. академій у 950-ліття Хрещ. України. Накл. Діл. Ком. Свята Христ. України. Л. 1938, 16°, 52.

Нова радість. Ювілейний молебен на 950-ліття хрещення Руси-України. Зладив о. Ст. Р. Накл. Діл. Ком. Свята Христ. України. Л. 1938, 32°, 30.

Б. Кудрик: **Блажен муж...** (мотет), слова Т. Шевченка; **При шелесті стягів і лент... (988—1938)** слова У. Кравченко. Ноти. Оба на міш. хори а капеля. Л. 1938.

б) православна:

З приводу 950-ліття хрищення України православні на Волині видали такі книжки. В орґані волин-

ської духовної консисторії **„Церква і Нарід“** чч. 7—14 вміщені такі статті: Архиєп. Олексій: „Слово на день 950-ліття охрещення Руси“; Проф. О. Лотоцький: „Шляхи ширення християнства на території України“, „Християнство на Україні за перших князів“, „Охрещення Руси і християнство за кн. Володимира В.“, „Християнство за Ярослава та його наступників“, „Джерела християнства на Руси“ і „Початок єрархії в Києві“; О. Цинкаловський: „Сліди християнства на Волині до Володимира В.“ (чч. 11—12); Прот. Г. Боришкевич: „Від кого св. князь Володимир і наші предки прийняли християнську віру“.

Накладом того журналу вийшли окремими книжечками:

В. Островський: **Під знамя хреста.** Повість. Кремянець, 8°, 52.

О. Цинкаловський: **Сліди християнства на Волині до Володимира В.**

Прот. М. Тучемський: **Життя й діяльність св. рівноап. кн. Володимира В. та охрещ. Руси-України.** Кремянець. 32 ст., 9 ілюстр.

Що дав Волод. В. українському народові. Кремянець, 16 ст., 1 іл.

Чому св. Київ не святкує 950-ліття свого охрещ. Кремянець, 16 ст., 1 іл.

Церква ваша мама. Кремянець. 12 ст., 1 іл. (для дітей).

в) невтральна:

А. Лотоцький: **І засіяла благодать Божа на київських горах.** Опов. про хрищ. України. В. „Просвіти“, Л. 1938, 16°, 48 (1 мапа і 7 іл.).

С. Орлюк: **Князь Володимир Вел.** Вид. „Просвіти“. Л. 1938, 16°, 48.

Ю. Опільський: **Ідоли падуть.** Істор. пов. з часів Володимира Вел. Т. І. і II. Бібл. „Діла“. Л. 1938, 8°, 170

ІНШІ РЕЛ.-ТЕОЛ. КНИЖКИ.

о. д-р Г. Костельник: **Правда про стиґматичку Евстахію Бохняк.** (Письмо до Митрополичого Ординаріяту). Власним накладом. Л. 1938, 8°, 70.

Проф. О. Лотоцький: **Автокефалія.** Т. II. Нарис історії автокеф. церков. Праці Укр. Наук. Інст. Варшава, 1938. Вел. 8°, 560.

М. Чернець: **Злочинна іскра.** Про лиху книжку й пресу. Жовква 1938. Вид. ЧСВВ. 16°, 48.

Шематизм духовенства львівської архієпархії. 1938. Накл. Митроп. Консист. Л. 1938. 8°, 114.

ПУБЛІЦИСТИКА.

М. А. Славинський: **Национально-государственная проблема в СССР.** Bibl. du Comité d' Amité des Peuples du Caucase, du Turkestan et l' Ukraine. Paris, 1938 8° 75.

І. Могильницький: **Правда** про Заг. Збори Т-ва „Просвіта“ в Коломиї в дні 10. квітня 1938 р. та про дійсних виновників розбиття зорґан. укр. націон. громад. життя на Покутті. Накл. автора. Коломия, 1938. 8°, 18.

НАУКА.

Проф. д-р І. Огієнко: **Складня української мови.** Ч. II.: головні й пояснювальні частини речення. „Бібл. Рідної Моми“. Жовква, 1938. 16°, 330.

Ю. Таранович: **Мова століть.** Лемківщина в переказах. Бібл. Лемк. ч. 9. Л. 1938. Вид. „Наш Лемко“.

Проф. М. Омельченкова: **Сельма Леґерльоф, Зіґфрід Ундсет.** (Літературні сильвети). Коломия, 1938. 16°, 24.

М. Ґавдяк: **Княжий Галич.** Накл. Книг. і базару Р. Ш. в Галичі. Галич 1938.

П. Ісаїв: **Українські визвольні змагання 1914—1923** (Сконфіс.). Християнська книжка. Вид. „Мета“. Л. 1938. 16°, 32.

І. Филипчак: **Школа в Гордині.** Педаґ. Мет. Бібл. Накл. „Взаїмна Поміч Укр. Вчит.“ Л. 1938. 8°, 16.

Я. Кузьмів: **Письменні вправи в народній школі.** Педаґ. Мет. Бібл. Накл. „Взаїмна Поміч Укр. Вчит.“ Л. 1937. 8°, 80.